

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАРАҒАНДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Студенттік топтардың кураторларына көмек ретінде

6-жинақ

Қарағанды

Садуақасова Р. М.,
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы
e-mail: sadvakasova.raisa@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ

«Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының қызметін қамтамасыз ету саласында заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сәйкес 2010 жылғы 14 маусымда Н. Назарбаевқа Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы мәртебесі ресми түрде бекітілді.

Осы Конституциялық заң Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарының сабақтастығын, елдегі бұдан былайғы әлеуметтік-экономикалық және демократиялық өзгерістерді қамтамасыз ету мақсатында жаңа тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің негізін қалаушы, Қазақстан халқының бірлігін, Конституцияны, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандығын қорғауды қамтамасыз еткен Елбасы ретінде Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының саяси және құқықтық жағдайын айқындайды.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының мәртебесі мен өкілеттігі.

Осы Конституциялық заңда Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық Заңда және Республиканың басқа да заңдарында көзделген өкілеттіктерімен қатар Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының саяси-құқықтық мәртебесі, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін орындауды тоқтатқаннан кейінгі де оның айрықша құзыреттері мен кепілдіктері айқындалады.

Қазақстан мемлекеттілігін құрудың бастауында тұрған және демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде егемен Қазақстанды дамытуға аса зор үлес қосқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы өзінің мәртебесі бойынша айрықша ерекшелік белгісі - Алтын жұлдыз және «Отан» ордені тапсырыла отырып, «Халық қаһарманы» (Народный герой) атағының иегері болады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне – Елбасына Қазақстан Республикасының Президенттігіне сайлану құқығын шектеу қолданылмайды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына оның тарихи миссиясына байланысты өмір бойы:

1) Қазақстан халқына, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдарға мемлекеттік құрылыстың, елдің ішкі және сыртқы саясаты мен қауіпсіздігінің аса маңызды мәселелері бойынша тиісті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар міндетті түрде қарауға жататын бастамалар жасау;

2) Қазақстан Республикасы Парламенті мен оның Палаталарының алдында, Республика Үкіметінің отырыстарында ел үшін маңызды мәселелерді талқылау кезінде сөз сөйлеу; Қазақстан халқы Ассамблеясын басқару; Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік кеңесін басқару; Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің құрамына кіру құқығы бар.

Мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары бойынша әзірленетін бастамалар Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентімен – Елбасымен келісіледі.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының заңды қызметіне кедергі жасауға, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентін - Елбасын көпшілік алдында қорлауға немесе оның абыройы мен қадір-қасиетіне өзгедей қол сұғуға, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының бейнесін бүлдіруге жол берілмейді және ондай әрекеттер заңмен қудаланады.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының ордені мен жыл сайынғы бейбітшілік және прогресс сыйлығын тағайындау. Қазақстан Республикасының Парламенті Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының Отан алдындағы ерекше еңбегін атап өту құрметіне:

1) мемлекеттік награда - «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев» ордені, онымен марапаттау азаматтардың мемлекеттік және қоғамдық қызметтегі ерекше еңбегі үшін жүргізіледі;

2) Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының жыл сайынғы Мемлекеттік бейбітшілік және прогресс сыйлығы, оны Қазақстан Республикасының Президенті демократия мен әлеуметтік прогресті дамытқаны үшін, бейбітшілік пен халықтар арасындағы достықты нығайтқаны үшін береді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің – Елбасының дербес құқықтығылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы дербес құқықтылыққа ие. Ол өзі Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерін орындау кезеңінде жасаған, ал олар тоқтатылғаннан кейін - Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы деген өз мәртебесін жүзеге асыруға байланысты әрекеттері үшін жауаптылыққа

тартылмайды. Оны ұстауға, қамауға алуға және күзетпен ұстауға, тінтуге, одан жауап алуға не жеке басын жете тексеруге болмайды.

Дербес құқықтылық Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне – Елбасына және онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне жеке меншік құқығымен тиесілі барлық мүлікке, сондай-ақ олар пайдаланатын тұрғын және қызметтік үй-жайларға, қызметтік көлікке, байланыс құралдарына, хат-хабарларға, оларға тиесілі құжаттарға қолданылады. Дербес құқықтылық Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қорына және ол құратын өзге де заңды тұлғаларға тиесілі мүлікке де қолданылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне – Елбасына және онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне жеке меншік құқығымен тиесілі мүлікке, сондай-ақ өздері құратын заңды тұлғалардың мүлкіне қандай да бір шектеулер қойылмайды.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының және онымен бірге тұратын отбасы мүшелерінің банктік шоттарының банктік құпиялығы мен оларға қол сұғылмауына кепілдік беріледі.

Қызметті қамтамасыз ету. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қызметін қамтамасыз ету және оның мәртебесін іске асыру үшін қызметтік үй-жай бөлінеді, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының Кеңесі құрылады, Кеңсе өз міндеттерін орындау үшін тек Оның алдында ғана жауапты болады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Кеңесінің республикалық бюджет қаражаты есебінен ұсталатын құрылымы мен штат санын Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы белгілейді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кеңесінің қызметкерлеріне Мемлекеттік қызмет туралы заңнама қолданылады.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының кеңсесін орналастыру үшін ұйымдастыру техникасымен (оның ішінде жалпы желіге де, барлық қолда бар құқықтық базалар мен мемлекеттік ақпараттық жүйелерге де қосылған дербес компьютерлермен, көшіру-көбейту техникасымен, факсимильді байланыс аппараттарымен), байланыс құралдарымен, оның ішінде үкіметтік байланыспен, қажетті офистік жиһазбен жабдықталған жеке қызметтік үй-жай беріледі, сондай-ақ ол Көліктік қызмет көрсетумен қамтамасыз етіледі.

Байланыспен қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының өмір бойы Қазақстан Республикасының аумағында президенттік, үкіметтік байланыс түрлерін және жергілікті атқарушы органдарда, мемлекеттік органдар мен ұйымдарда қолданылатын басқа да байланыс түрлерін тегін пайдалануға құқығы, сондай-ақ байланыс қызметтерін кезектен тыс алуға құқығы бар. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының пошта және телеграф жөнелтімдерінің барлық түрлері үкімет жөнелтімдері дәрежесінде жіберіледі (беріледі), өңделеді және жеткізіледі.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасын күзету. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентін – Елбасын күзету Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметінің тиісті бөлімшесіне жүктеледі.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына тұрақты немесе уақытша болатын жерлерінде өмір бойы мемлекеттік күзет бекітіледі.

Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентімен - Елбасымен бірге тұратын немесе онымен бірге еріп жүретін отбасы мүшелеріне де мемлекеттік күзет бекітіледі.

Тұрғын үймен қамтамасыз ету. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына қажетті мемлекеттік қызмет көрсетіле отырып, қызметтік пәтер мен мемлекеттік саяжай меншігіне беріледі.

Көлікпен қамтамасыз ету. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына - өмір бойы жүргізушілерімен бірге дербес автомобиль, ал онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне қызметтік автокөлікті пайдалану құқығы беріледі.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының өмір бойы елде тегін жол жүруге және ресми адамдар мен делегацияларға арналған залдарды тегін пайдалануға құқығы бар.

Қор, мұражайлар, бюсттер, жеке мұрағат және жеке кітапхана. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерін орындаған кезеңде ол Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қорын, жеке кітапханасы мен жеке мұрағатын құрады және қалыптастырады.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының жеке кітапханасы мен жеке мұрағаты ұлттық игілік болып табылады және мемлекет меншігінде болады.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының туған жерінде және Қазақстан Республикасының астанасында Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының мұражайлары құрылады және оның бюстері орнатылады.

Медициналық және санаторий-курорттық қамтамасыз ету. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына және онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін атқаруды тоқтатқан күнге дейін өздеріне берілген көлемде және түрлерде тегін медициналық қызмет көрсету мен санаторий-курорттық емделу құқығы өмір бойы сақталады.

Зейнетақымен қамсыздандыру және сақтандыру. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының жасына қарамастан, Қазақстан Республикасы Президентінің лауазымдық жалақысының 80 пайызы мөлшерінде ай сайын зейнетақы алуға құқығы бар. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің -

Елбасының зейнетақысы Қазақстан Республикасы Президентінің лауазымдық жалақысының өсуі ескеріле отырып арттырылады.

Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының өмірі мен денсаулығы республикалық бюджет қаражаты есебінен Қазақстан Республикасы Президентінің жылдық лауазымдық жалақысына тең сомада міндетті мемлекеттік сақтандырылуға жатады.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының онымен бірге тұрған әрбір отбасы мүшесіне ол қайтыс болған күнге Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген кәрілік бойынша зейнетақының 10 еселенген ең төменгі мөлшеріне тең сомада ай сайынғы жәрдемақы өмір бойына тағайындалады. Өз өкілеттігін орындауды тоқтатқан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына және оның отбасы мүшелеріне осы Конституциялық заңда көзделген кепілдіктермен қатар Республиканың заңнамасында өзге де кепілдіктер берілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының қызметін қамтамасыз етудің қаржыландыру көздері және өзге де мәселелері. Осы Конституциялық заңда көзделген шығыстарды, оның ішінде Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қорын толықтыру мен ұстауға және оның үй-жайларын күзетуге, жеке кітапханасы мен жеке мұрағатын сақтауға көзделген шығыстарды қаржыландыру республикалық бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне - Елбасына және онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне тұрғын үй, медициналық, санаторий-курорттық, көліктік және өзге де қызмет көрсетуді уәкілетті мемлекеттік органдар қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы туралы 2000 жылғы 20 шілдедегі № 83-ІІ Қазақстан Республикасының конституциялық заңы (22.12.2017 ж. жағдай бойынша өзгертулермен және толықтырулармен).

Садуақасова Р. М.,
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы
e-mail: sadvakasova.raisa@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРІ

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба, Мемлекеттік Гимн болып табылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы — ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Тудың сабының тұсында ұлттық өрнек тік жолақ түрінде нақышталған. Күн, оның шұғыласы, қыран және ұлттық өрнек бейнесі алтын түстес. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы - 1:2.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы - дөңгелек нысанды және көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) түрінде бейнеленген, шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған. Шаңырақтың оң жағы мен сол жағында аңыздардағы қанатты пырақтар бейнесі орналастырылған. Жоғарғы бөлігінде бес бұрышты көлемді жұлдыз, ал төменгі бөлігінде «QAZAQSTAN» деген жазу бар. Жұлдыздың, шаңырақтың, уықтардың, аңыздардағы қанатты пырақтардың бейнесі, сондай - ақ «QAZAQSTAN» деген жазу - алтын түстес.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимні осы Конституциялық заңда көзделген жағдайларда орындалатын музыкалық-поэтикалық туынды болып табылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы мен Мемлекеттік Елтаңбасының эталондары Қазақстан Республикасы Президентінің Резиденциясында сақталады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы міндетті түрде көтеріледі (тігіледі, орналастырылады) (4-бап):

1) Қазақстан Республикасының Президенті Резиденциясының, Парламенттің, Сенат пен Мәжілістің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Конституциялық Кеңестің, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттарының, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік ұйымдардың ғимараттарында, сондай-ақ елшіліктердің, халықаралық ұйымдар жанындағы тұрақты өкілдіктердің, Сауда өкілдіктерінің ғимараттарында және Қазақстан Республикасының шетелдегі басқа да ресми мекемелерінің, шетелдегі мекемелерінің басшылары резиденцияларының

ғимараттарында және сол мемлекеттің протоколдық практикасына сәйкес көлік құралдарында - ұдайы;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталары төрағаларының, Премьер-Министрдің, Мемлекеттік хатшының, Конституциялық Кеңес Төрағасының, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының және жергілікті соттары төрағаларының, Орталық сайлау комиссиясы төрағасының, Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелері басшыларының, жергілікті өкілді және атқарушы органдар басшыларының, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелері басшыларының кабинеттерінде — тұрақты;

3) Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты мен Мәжілісінің бірлескен және бөлек отырыстары, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының, Үкіметтің үйлестіру және жұмыс органдарының отырыстары өтетін залдарда, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің отырыс залдарында, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының сот отырысы залдарында, орталық, жергілікті өкілдік және атқарушы органдардың, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың алқа отырысы залдарында, Қазақстан Республикасының мемлекеттік және үкіметтік наградалары тапсырылатын залдарда, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелерінің қабылдау залдарында, сондай-ақ бала тууды және некені тіркейтін үй-жайларда - ұдайы;

4) мемлекеттік органдардың ғимараттарында салтанатты жағдайда ашылған кезде;

5) егер халықаралық құқық нормаларында және Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында көзделген болса, Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталары төрағаларының, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің және олардың өкілетті өкілдерінің қатысуымен халықаралық форумдар өтетін ғимараттарда немесе үй-жайларда;

5-1) мемлекеттік заңды тұлғалардың, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің, ұлттық компаниялардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы оларға қатысты Жалғыз акционер (қатысушы) болып табылатын өзге де акционерлік қоғамдардың және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің мемлекеттік нышандарға арналған экспозиция үшін бөлінген үй-жайларында (үй-жайларының бір бөлігінде);

6) ресми адамдар ретінде Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасының Парламенті палаталарының төрағалары, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі мінген теңіз кемелерінде, ішкі жүзу кемелерінде және басқа да қозғалыс құралдарында;

7) белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасында тіркелген кемелерде артқы ту ретінде;

8) Қазақстан Республикасының әскери корабльдері мен кемелерінде — әскери жарғыларға сәйкес;

9) Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің әскери құрамаларында, бөлімдерінде, бөлімшелерінде және мекемелерінде, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында — Қазақстан Республикасының ұлттық және мемлекеттік мерекелері күндерінде, ант қабылдау кезінде;

10) Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері күнін мерекелеу, ресми және салтанатты рәсімдер, спорттық іс-шаралар кезінде жүзеге асырылады;

11) жалпы орта, кәсіптік бастауыш, кәсіптік орта, кәсіптік жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында жаңа оқу жылының ашылу және оқу жылының аяқталу рәсімдері кезінде;

12) Қазақстан Республикасына мемлекеттік және ресми сапарлармен келген шет мемлекеттердің мемлекет басшыларымен, парламенттері мен үкіметтерінің басшыларымен кездесу кезінде.

Қарулы Күштердің құрамаларында, әскери бөлімдерінде, бөлімшелерінде, мекемелерінде және басқа да әскерлер мен әскери құралымдарда Мемлекеттік Туды және оның бейнесін пайдалану (тігу, орналастыру) тәртібі жалпы әскери жарғыларда айқындалады.

Ғимараттарға тұрақты негізде орнатылатын Мемлекеттік Ту тәуліктің қараңғы уақытында жарықтандырылуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы басқа да ғимараттарда (үй-жайларда) олардың иелерінің еркі бойынша тігілуі мүмкін.

Мемлекеттік Туды және оның бейнесін пайдалану (орнату, орналастыру) тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

Мемлекеттік Тудың бейнесі міндетті түрде мыналарда орналастырылады:

1) Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламенттің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттарының, жергілікті өкілдік және атқарушы органдардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелерінің веб-сайттарында Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен орналастырылады;

2) Қазақстан Республикасының әуе кемелерінде, сондай-ақ ғарыш аппараттарында орналастырылады.

Мемлекеттік Тудың бейнесі өзге де материалдық объектілерде орналастырылуы мүмкін. Мемлекеттік Ту оның көлеміне қарамастан ұлттық стандартқа сәйкес келуге тиіс. Мемлекеттік Ту ұлттық стандартқа сәйкес

келмеген жағдайда ол Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен ауыстырылуға және жойылуға тиіс.

Мемлекеттік Тудың бейнесін қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдар туларының геральдикалық негізі ретінде пайдалануға болмайды.

Мемлекеттік Тудың бейнесі мемлекеттік наградалардың, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің банкноттары мен монеталарының элементі немесе геральдикалық негізі ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Ұлттық аза тұтуға байланысты Мемлекеттік Ту ұлттық аза тұту мерзімі ішінде тұтұғыр биіктігінің жартысына дейін төмен түсіріледі.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын және басқа да туларды Қазақстан Республикасының аумағында бір мезгілде пайдалану. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын шет мемлекеттердің, қоғамдық бірлестіктердің және басқа да ұйымдардың туларымен бір мезгілде көтергенде (тіккенде, орналастырғанда) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туының көлемі басқа тулардың көлемінен кіші болмауға тиіс. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы басқа тулардан төмен орналастырылмайды.

Қоғамдық бірлестіктердің және басқа да ұйымдардың тулары Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туымен бірдей болмауға тиіс.

Қазақстан Республикасында аккредиттелген дипломатиялық өкілдіктерді, консулдық мекемелерді, халықаралық ұйымдар мен олардың өкілдіктерін қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында қызметін жүзеге асыратын шетелдік ұйымдар мен өкілдіктер пайдаланатын шет мемлекеттердің тулары Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туымен бір мезгілде орналастырылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы. Мемлекеттік Елтаңба міндетті түрде 6-бапқа сәйкес орналастырылады:

1) Қазақстан Республикасының Президенті Резиденциясының, Парламенттің, Сенат пен Мәжілістің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының, Қарулы Күштер құрамаларының, әскери бөлімдерінің, бөлімшелері мен мекемелерінің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың, жергілікті өкілдік және атқарушы органдардың ғимараттарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы елшіліктерінің және халықаралық ұйымдар жанындағы тұрақты өкілдіктерінің, сауда өкілдіктерінің, шетелдегі басқа да ресми мекемелерінің, шетелдегі мекемелері басшылары резиденцияларының ғимараттарында — тұрақты;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталары төрағаларының, Премьер-Министрдің, Мемлекеттік хатшының, Конституциялық Кеңес Төрағасының, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының және жергілікті соттары төрағаларының,

Орталық сайлау комиссиясы төрағасының, Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің басшыларының, жергілікті өкілдік және атқарушы органдар басшыларының, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелері басшыларының кабинеттерінде — тұрақты;

3) Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты мен Мәжілісінің бірлескен және бөлек отырыстары, Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының, Үкіметтің үйлестіру және жұмыс органдарының отырыстары өтетін залдарда, Конституциялық Кеңестің отырыс залдарында, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының және жергілікті соттарының сот отырысы залдарында, орталық, жергілікті өкілдік және атқарушы органдардың, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың алқа отырысы залдарында, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік және үкіметтік наградалары тапсырылатын залдарда, Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелерінің қабылдау залдарында, сондай-ақ бала тууды және некені тіркейтін үй-жайларда - ұдайы.

4) мемлекеттік заңды тұлғалардың, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің, ұлттық компаниялардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы оларға қатысты Жалғыз акционер (қатысушы) болып табылатын өзге де акционерлік қоғамдардың және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің мемлекеттік нышандарға арналған экспозиция үшін бөлінген үй-жайларында (үй-жайларының бір бөлігінде).

Қарулы Күштердің құрамаларында, әскери бөлімдерінде, бөлімшелерінде, мекемелерінде және басқа да әскерлер мен әскери құралымдарда Мемлекеттік Елтаңбаны және оның бейнесін пайдалану (орнату, орналастыру) тәртібі жалпы әскери жарғыларда айқындалады.

Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі міндетті түрде орналастырылады:

1) Қазақстан Республикасының Президенті мен оның Әкімшілігінің, Парламенттің, оның палаталары мен олардың аппараттарының, Қазақстан Республикасының Парламенті палаталары Бюроларының, Үкіметтің және Премьер-Министр Кеңесінің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттарының, Қарулы Күштер құрамаларының, әскери бөлімдерінің, бөлімшелері мен мекемелерінің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың мөрлері мен құжаттарының бланкілерінде, жергілікті өкілдік, атқарушы органдардың және өзге де мемлекеттік ұйымдардың;

1-1) нотариустардың мөрлерінде;

2) Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Парламентінің, Үкіметінің, Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Сотының ресми басылымдарында;

3) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің банкноттары мен монеталарында, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағалы қағаздарында;

4) Қазақстан Республикасының азаматтарына берілетін жеке куәлікте, туу туралы куәлікте, паспортта және өзге де паспорттарда, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік ұйымдар қызметкерлерінің қызметтік куәліктерінде;

5) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасына орнатылатын шекара бағаналарында орналастырылады;

6) Қазақстан Республикасы Президентінің, Парламенттің, Үкіметтің, министрліктердің, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволары мен аумақтық бөлімшелерінің, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттарының, жергілікті өкілдік және атқарушы органдардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасының шетелдегі мекемелерінің веб-сайттарында Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен орналастырылады.

Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі өзге де материалдық объектілерде орналастырылуы мүмкін.

Мемлекеттік Елтаңба оның көлеміне қарамастан ұлттық стандартқа сәйкес келуге тиіс.

Мемлекеттік Елтаңба ұлттық стандартқа сәйкес келмеген жағдайда ол Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен ауыстырылуға және жойылуға тиіс.

Осы Конституциялық Заңда белгіленгеннен басқа жағдайларда мемлекеттік емес ұйымдардың және олардың лауазымды адамдарының бланкілерінде, мөрлерінде және басқа да реквизиттерінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Елтаңбасының бейнесін пайдалануға тыйым салынады.

Мемлекеттік Елтаңбаны қоғамдық бірлестіктер мен басқа да ұйымдар елтаңбаларының геральдикалық негізі ретінде пайдалануға болмайды.

Мемлекеттік Елтаңбаның бейнесі әскери немесе өзге де мемлекеттік қызмет атқаратын адамдар үшін белгіленген айырым белгілері мен нысанды киім үлгілерінде, Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградаларының элементі немесе геральдикалық негізі ретінде, сондай-ақ спортшылардың спорттық костюмдері мен басқа да спорттық керек-жарақтарында пайдаланылуы мүмкін.

Мемлекеттік Елтаңбаны және оның бейнесін пайдалану (орнату, орналастыру) тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасын және басқа да елтаңбаларды Қазақстан Республикасының аумағында бір мезгілде

пайдалану (7-бап). Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы мен шет мемлекеттердің елтаңбаларын немесе қоғамдық бірлестіктің, басқа да ұйымның елтаңбаларын (геральдикалық белгісін) бір мезгілде орналастырған кезде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Елтаңбасының көлемі басқа елтаңбалардың көлемінен кіші болмауға тиіс.

Бұл ретте Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы басқа елтаңбалардан (геральдикалық белгілерден) төмен орналастырылмайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимні. 8-бапқа сәйкес Мемлекеттік Гимн орындалады:

1) Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кіріскен кезде — ол ант бергеннен кейін;

2) Қазақстан Республикасы Парламенті сессияларының ашылуы және жабылуы кезінде;

3) Қазақстан Республикасының ұлттық және мемлекеттік мерекелеріне, сондай-ақ өзге де салтанатты іс-шараларға арналған жиналыстар мен мәжілістердің салтанатты ашылуы кезінде;

4) теле-, радиоарналар эфирге шыққан кезде тәулік сайын олардың хабар таратуы басталғанда және аяқталғаннан кейін;

5) Қазақстан Республикасы халқының өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғаларды атап өту құрметіне ескерткіштерді, монументтерді, құлпытастарды және басқа да ғимараттарды ашу кезінде;

6) Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктері мен өзге де ұйымдары өткізетін ресми және салтанатты рәсімдер, спорттық іс-шаралар кезінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы көтерілген кезде;

7) Қазақстан Республикасына мемлекеттік немесе ресми сапарлармен келген шет мемлекеттердің басшыларын қарсы алу кезінде тиісті шет мемлекеттің мемлекеттік гимні орындалғаннан кейін;

8) жалпы орта, кәсіптік бастауыш, кәсіптік орта, кәсіптік жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында жаңа оқу жылының ашылу және оқу жылының аяқталу рәсімдері кезінде, сондай-ақ өзге де салтанатты іс-шараларды өткізу кезінде қолдануға құқылы;

9) Қазақстан Республикасы Ұлттық (құрама) командасының қатысуымен спорттық іс-шаралар өткізу кезінде жүзеге асырылады.

Мемлекеттік заңды тұлғалардың, ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің, ұлттық компаниялардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы оларға қатысты Жалғыз акционер (қатысушы) болып табылатын өзге де акционерлік қоғамдардың және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің мемлекеттік нышандарға арналған экспозиция үшін бөлінген үй-жайларында (үй-жайларының бір бөлігінде) мемлекеттік Гимннің мәтіні міндетті түрде орналастырылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимнін орындау тәртібі (9-бап):

1. Мемлекеттік Гимн көпшілік алдында орындалған кезде қатысушылар оны орнынан тұрып айтады (тыңдайды), бұл ретте Қазақстан Республикасының азаматтары оң қолын жүрек тұсына қояды.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен өзге де ұйымдары шет мемлекеттердің аумағында іс-шаралар өткізген кезде Мемлекеттік Гимн осы Конституциялық заңға, сондай-ақ сол мемлекеттің заңнамасы мен протоколдық практикасына және жергілікті салт-дәстүрлерге сәйкес орындалады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын салтанатты жағдайда көтеру және тігу кезінде Мемлекеттік Гимн орындалады, бұл ретте қатысушылар жүздерін Туға қарай бұрады.

2. Мемлекеттік Гимнді оркестр, хор, оркестр мен хор орындайды не ол өзге де вокалдық және аспаптық түрде орындалады. Бұл ретте дыбыс жазу құралдары пайдаланылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимнін ықшамдап орындауға жол беріледі.

3. Мемлекеттік Гимн бекітілген мәтіні мен музыкалық редакциясына дәлме-дәл сәйкестікпен мемлекеттік тілде орындалады.

4. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Гимнінің мәтіні мен музыкалық редакциясын басқа музыкалық шығармалардың және өзге де өнер туындыларының негізі ретінде пайдалануға болмайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздеріне құрметпен қарауды қалыптастыру

1. Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ республика аумағында жүрген адамдар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті.

2. Азаматтыққа және патриотизмге, өз Отаны — Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін құрметтеуді қалыптастыру, сондай-ақ олардың мәні мен маңызын түсіну мақсатында оларды оқыту жалпы орта, кәсіптік бастауыш, кәсіптік орта және кәсіптік жоғары білім беру ұйымдарының негізгі жалпы білім беру бағдарламаларына енгізіледі.

Жалпы орта, кәсіптік бастауыш, кәсіптік орта және кәсіптік жоғары білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында арнайы бөлінген көрнекі орынға тұрақты түрде мемлекеттік ту орнатылады, Мемлекеттік Елтаңба не олардың бейнелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Гимнінің мемлекеттік тілдегі мәтіні орналастырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері туралы» 2007 жылғы 4 маусымдағы Конституциялық заң (29.06.2018 ж. жағдай бойынша өзгертулермен және толықтырулармен)

Садуақасова Р. М.,
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы
e-mail: sadvakasova.raisa@mail.ru

«БІЛІМ ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ

Білім беру «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді стратегиясының маңызды басымдықтарының бірі болып танылды. Қазақстан Президенті сондай-ақ республиканың әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіруі туралы міндет қойды. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Қазақстанда білім беру жүйесінің жұмыс істеуі үшін қажетті заңнамалық база құрылған. 2007 жылғы 27 шілдеде қабылданған «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (11.01.2020 ж. өзгерістермен және толықтырулармен) қазіргі заманғы идеялар мен қағидаттарға негізделеді, әлемдік білім беру прогресінің үрдістерін ескереді.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласында айтарлықтай өзгерістер болды: 24.11.2015 ж. «Білім туралы» ҚР Заңының жаңа редакциясы қабылданды, 18.02.2011 ж. «Ғылым туралы» ҚР жаңа Заңы, білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған ұзақ мерзімді мемлекеттік бағдарламасы бекітілді, ол отандық ғылымды дамытуға және оның нәтижелерін іске асыруға кең мүмкіндіктер ашады. Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігіне кіру үшін аз жұмыс жасаған жоқ. Үш сатылы білім беру жүйесіне (бакалавр, магистр, доктор) көшуді және 2010 жылғы 11 мамырда Болон декларациясына қол қоюды атап өткен жөн. 2011 жылы Қазақстанда жоғары оқу орындарының жаңа жіктемесі әзірленіп, енгізілді.

Әлемдік тәжірибені ескере отырып, жоғары оқу орындарының алты санаты бойынша жаңа талаптар әзірленді: Ұлттық зерттеу университеттері, ұлттық жоғары оқу орындары, зерттеу университеттері, академиялар мен институттар. Республика жоғары оқу орындарының жаңа жіктемесі, сондай-ақ жоғары оқу орындарының рейтингі сияқты басқару модельдерін енгізу жоғары оқу орындарының тартымдылығын арттыруды өзіндік ынталандыруға ықпал етеді.

Қазақстанның жоғары мектебі білім берудің әлемдік деңгейіне жетуге және бірыңғай білім беру кеңістігіне қатысуға ұмтылуы тиіс. Қойылған мақсаттарға қол жеткізу тетігі Болон процесінің параметрлерін орындау болып табылады. Олар үш деңгейлі жоғары білім беру жүйесін, кредиттік оқыту технологиясын, студенттер мен оқытушылардың академиялық ұтқырлығын және жоғары білім сапасын бақылауды қамтиды.

«Білім туралы» ҚР Заңының қабылдануы өзгерістер мен толықтыруларды енгізуге алып келді (11.01.2020 ж. өзгерістермен және толықтырулармен). ҚР Заңы техникалық және қызмет көрсету еңбегінің бұқаралық кәсіптері бойынша ғана емес, сирек кәсіптер бойынша да кадрлар даярлау үшін неғұрлым қолайлы құқықтық өріс жасайды. Жоғарыда айтылғандай, білім берудің жаңа – орта білімнен кейінгі деңгейі енгізілді. Мұндағы оқу бағдарламалары гуманитарлық мамандықтар бойынша қызмет көрсету және басқару еңбегінің кіші мамандарын даярлауға бағытталған. Бұл бағдарламаларды игеру мерзімі, әдетте, бір-екі жыл құрайды. Оқытудың жинақтаушы кредиттік жүйесіне негізделген жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кадрларын даярлаудың үш сатылы моделі (бакалавр – магистр – PhD докторы) заңнамалық тұрғыдан бекітіледі. Бұл Болон декларациясының ережелеріне және халықаралық стандарттарға сәйкес келеді.

Заң студенттердің оқудың екінші курсынан бастап кәсіпорындарда міндетті өндірістік практикадан өтуін заңнамалық түрде бекітеді, бұл «жұмыс берушілердің практикадан өту үшін жұмыс орындарын ұсыну міндеттемесін белгілейді, салалық мемлекеттік органдардың, ұлттық компаниялардың, кадрлар даярлау жөніндегі кәсіпорындардың жауапкершілігін арттырады».

Сондай-ақ, кәсіпорында өндірістік оқыту мен практика басым болатын білікті кадрларды даярлау кезінде жұмыс беруші мен оқу орнының жауапкершілігін белгілеуге мүмкіндік беретін «дуальды оқыту» ұғымы көзделеді.

ЖОО студенттерінің міндетті өндірістік практикасын ұйымдастыру және өткізу, сондай-ақ дуальды оқытуды ұйымдастыру тәртібін айқындау бойынша уәкілетті органның құзыретін белгілеу ұсынылады. Бұдан басқа, мемлекеттік кепілдік ретінде түлектерге жұмыс біліктілігінің белгіленген және жоғары деңгейін бере отырып, техникалық және кәсіптік білімді тегін беру көзделеді. Мемлекеттік аттестаттау тек мектепке дейінгі және мектептегі білім беру деңгейлерінде жүзеге асырылуына сәйкес түзету енгізілді. Техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде аккредиттеу енгізілді. Аккредиттеуге көшу білім беру сапасын тәуелсіз бағалауды қамтамасыз ету үрдістерімен негізделген.

Осылайша, уәкілетті органның құзыретінен техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарын мемлекеттік аттестаттаудан өткізу алып тасталды. Бұл норма 2017 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізілді.

Сондай-ақ, заңға уәкілетті органның бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру ұйымдарында білім алушылар үшін міндетті мектеп формасына қойылатын талаптарды әзірлеуі туралы норма енгізілді.

Мәжіліс Комитетінің қорытындысына сәйкес, қазіргі уақытта мемлекет білім беру ұйымдарында мемлекеттік білім беру тапсырысы бойынша оқыту

үшін айтарлықтай қаражат бөледі. Бұл ретте түлектердің көп саны мамандық бойынша жұмысқа орналаса алмайды немесе мүлде басқа бейін бойынша жұмыс істейді.

Осыған байланысты Заңның 47-бабына мемлекеттік білім беру тапсырысы негізінде білім алған азаматтар оқу орнын бітіргеннен кейін мамандығы бойынша кемінде үш жыл жұмыс істеуге міндетті екендігі туралы жаңа норма енгізілді.

Қазақстанның әртүрлі меншік нысанындағы және ведомстволық бағыныстағы ғылыми ұйымдар ұсынған айтарлықтай ғылыми-техникалық әлеуетке ие екенін атап өткен жөн. Ғылымды құрылымдық реформалау шеңберінде бірқатар академиялық ғылыми мекемелерді озық жоғары оқу орындарымен біріктіру көзделіп отыр. Еліміздің Тұңғыш Президенті инновациялық білім беру консорциумдарын құруға тікелей қолдау көрсетуді тапсырды. Жетекші университеттер базасында ғылыми және қолданбалы зерттеулер жүргізу үшін жоғары технологиялар шоғырландырылатын болады. Бұл университеттерге инновациялық университеттер мәртебесі беріледі.

Жобалар мен бағдарламаларды тәуелсіз кәсіби бағалауды қамтамасыз ететін Ұлттық мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама орталығы құрылады. Білім және ғылым министрлігінің бағалауы бойынша ғылымды басқарудың жаңа жүйесі ғылыми жобалар мен бағдарламаларды қарау және өту процедураларын жеңілдетеді. Шешімді ғылыми қоғамдастықтың өзі қабылдайды, бұл оның объективтілігін арттырады және зерттеулердің сапасы мен өзектілігін қамтамасыз етеді.

Бұдан басқа, «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заңның нормаларын қолданбастан мемлекеттік бюджет есебінен гранттық, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру қаражатынан жүзеге асырылатын ғылыми зерттеулер жүргізу бойынша жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алу мүмкіндігі ұсынылады.

Ғылым саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері:

1) елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ұлттық мүдделері мен ұзақ мерзімді мақсаттарына сәйкес ғылыми және ғылыми-техникалық дамудың басым бағыттарын таңдау және ынталандыру және оларды іске асыру үшін ресурстарды жұмылдыру;

2) ғылым мен техника бойынша мемлекеттік тапсырыстарды қалыптастыру және орналастыру;

3) ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық қызметті, кәсіпкерлікті және ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет саласындағы нарықтық инфрақұрылымның басқа да нысандарын дамыту үшін қажетті экономикалық жағдайлар жасау болып табылады;

4) Қазақстан Республикасының ұлттық басымдықтарын іске асыруды қамтамасыз ететін деңгейде ғылыми зерттеулерді мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру және ғылыми әзірлемелерді басқа көздерден қаржыландыруға жәрдемдесу болып табылады;

5) ғылымды, ғылыми-техникалық әзірлемелерді, өндіріс пен білім беруді интеграциялау;

6) ғылым мен ғылыми-техникалық қызметтің неғұрлым басым бағыттары бойынша жоғары білікті кадрлар даярлау;

7) ғылымды ұйымдастыру мен басқарудың демократиялық нысандарын дамыту, оның ішінде ғылыми-техникалық саясатты қалыптастыру мен іске асыруда мемлекеттік органдардың, ғылыми ұйымдар мен ғылыми жұртшылықтың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету;

8) экологиялық қауіпсіздік талаптарын есепке алу;

9) халықаралық ғылыми және ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту;

10) ғылыми-техникалық ақпаратты тарату еркіндігі және ғылыми-техникалық жетістіктерді насихаттау.

Бұл білім берудің жаңа сапасына серпіліс, ғылым мен инновацияны дамытудағы серпіліс. Зерттеу университеттерінің санатын енгізу өте маңызды. Олар Үкімет бекіткен және жоғары деңгейдегі ғылыми зерттеулерді қолдайтын және олардың нәтижелерінің практикаға шығуын қолдайтын арнайы нысаналы бағдарламалар бойынша дамитын болады. Мұндай университеттер үшін міндетті талаптардың бірі өзінде ғылымды дамыту ғана емес, ғылыми ұйымдармен – ҒЗИ және Орталықтармен тиімді өзара іс-қимыл жасау және зерттеулерді коммерцияландыру болады. Өзара әрекеттесудің тағы бір өсу нүктесі - ашық типтегі ұлттық зертханалар және инженерлік бейіндегі зертханалар. Енді олар жаңа деңгейде қолдау табады – базалық қаржыландыру алады. Осындай зертханалар жұмыс істейтін ЖОО басшыларының міндеті - олардың жұмысын жаңа мазмұнмен толықтыру, магистранттар мен докторанттарды дайындауда, ғылыми зерттеулер жүргізуде тиімді пайдалану.

Жоғары білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін Министрлік бірқатар қосымша шаралар қабылдауда:

- *2016 жылдан бастап ҰБТ және КТ қайта тапсыру, сондай-ақ бірінші академиялық кезең аяқталғанға дейін ақылы негізде шекті балл жинамаған адамдарды қабылдау бойынша норма енгізілді.*

- *Ұлттық біліктілік жүйесін енгізу арқылы еңбек нарығының талаптарына сәйкес кадрлар даярлау. Ұлттық біліктілік жүйесі Салалық біліктілік шеңберін (СБШ), сондай-ақ кәсіптік стандарттарды (КС) әзірлеуді көздейді. Бүгінгі күні 90 КС бекітілді. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне реттелетін кәсіптер Тізілімін қалыптастыру бойынша 117 және 118-баптарға өзгерістер енгізілді. Бұл реттелетін кәсіптер бойынша сертификаттау және біліктілікті растау жүйесін дамытуға және енгізуге мүмкіндік береді.*

- *Жоғары оқу орындарының басқарушылық дербестігін кеңейту, кадрларды даярлауға жұмыс берушілерді тарту. Жоғары оқу орындары білім беру бағдарламаларын әзірлеуге, сабақтар өткізуге, дипломдық жобалауды дайындауға қатысу үшін жұмыс берушілерді белсенді түрде*

тартады. Еліміздің 92 жоғары оқу орнында корпоративтік басқару органдары жұмыс істейді. Министрлік жыл сайын байқау кеңесі мүшелерінің қызметін бағалау және байқау кеңесі мүшелеріне сыйақы төлеу лимитін айқындау қағидаларына сәйкес ЖОО ұлттық кеңестерінің қызметіне бағалау жүргізеді. Министрлік топ-менеджментті тағайындаудың жаңа қағидаттарын ескере отырып, жоғары оқу орындарындағы корпоративтік басқару органдарының қызметін мониторингтеу және бағалау жөніндегі жобаны іске асырды.

- *Жоғары оқу орындарының академиялық дербестігін кеңейту және оқыту нәтижелеріне бағдарланған бәсекеге қабілетті білім беру бағдарламаларын әзірлеу.* 2018 жылғы 4 шілдеде «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жоғары оқу орындарының академиялық және басқару дербестігін кеңейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылды. Заң шеңберінде жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігінің құзыреттері кеңейтілді. Бұл нормалар жоғары оқу орындарының қызметін барынша ырықтандыруға бағытталған. Жоғары оқу орындарының қазіргі заманғы трендтерді ескере отырып, оқыту нәтижелеріне бағдарланған өзінің бәсекеге қабілетті білім беру бағдарламаларын жасауға және еңбек нарығының қажеттіліктеріне икемді ден қоюға мүмкіндігі бар.

Білім және ғылым жүйесіндегі реформалар Қазақстанды әлемдегі озық позицияға шығаруға, қазақстандық ұлттың болашағын, әрбір азаматтың лайықты өмірін қамтамасыз етуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы 23.03.2019 жылғы өзгерістермен және толықтырулармен - Алматы: Жеті Жарғы, 2019

2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы қаулысы.

3. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі «Білім туралы» Заңына 11.01.2020 ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

4. 2015 жылғы 20 мамырдағы Ұлт жоспары - бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам.

Ағыбаева С.Ж.,
Қарағанды техникалық университеті
Патриоттық тәрбие беру
ғылыми-зерттеу институтының басшысы
e-mail: niipatriot_kstu@mai.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМДАР ТУРАЛЫ ЗАҢЫ

Қазіргі заманғы Акционерлік қоғамдар бай және қызықты даму тарихы бар заңды тұлғаның ең жетілдірілген дизайны болып табылады [1]. Бұрын жарияланған 1991 және 1995 жылдардағы құқықтық ережелерге, сондай-ақ 1998 жылғы 10 шілдедегі «Акционерлік қоғамдар туралы» алғашқы заңға қарамай акционерлік заңның мазмұнын түсіну өте қиын.

Қазақстандық корпоративтік құқықтың пайда болу кезін 1991 жылғы 21 маусымдағы «Шаруашылық серіктестіктер мен акционерлік қоғамдар туралы» ҚазКСР Заңының (бұдан әрі-1991 жылғы заң) қабылдануы деп санауға болады.

Қазақстанда корпоративтік қатынастарды қалыптастыру мен дамыту үшін маңызды сәттер 1991 жылғы Заңның мынадай ережелері болды:

а) 1991 жылғы Заң өкілеттіктер мен жауапкершілікте нақтылаудың және ажыратудың белгілі бір дәрежесімен АҚ басқару органдарының жүйесін бекітті, акционерлердің жалпы жиналысын жоғары орган ретінде, бақылау кеңесін - бақылау органы ретінде, басқарманы (Директорлар кеңесі) - атқарушы орган және тексеру комиссиясы - бақылау органы ретінде қарастырды;

б) 1991 жылғы заң акционерлердің жалпы жиналысында айрықша құзыреті шеңберінде акционерлік қоғамның, компанияның лауазымды адамдарының мінез-құлық кодексін қабылдауын көздеді, оған басқарма, тексеру комиссиясы және бақылау кеңесінің мүшелерін (егер ол компанияда құрылған болса) жатқызды. 1991 жылғы заң лауазымды тұлғалардың өкілеттік шеңберін белгілеп, олардың АҚ-ға және оның акционерлеріне қатысты адал мінез-құлық міндетін, сондай-ақ олардың АҚ-ның өзі мен үшінші тұлғалар алдындағы жауапкершілігін бекітті. Қаржылық қызығушылық жағдайында олардың мінез-құлқы туралы мәселе жеткілікті түрде егжей-тегжейлі реттелді. Осы ережелерден акционерлік қоғамдарды басқару мәселелерін реттеу және оның лауазымды тұлғаларының мәртебесі мен мінез-құлқын әрбір жеке акционерлік қоғамның корпоративтік басқару кодекстерімен регламенттеу практикасын дамыту басталады;

в) 1991 жылғы Заң акционерлік қоғамдардың өзінің шаруашылық қызметі, қаржылық нәтижелері туралы мәліметтерді жариялауды, өз акциялары мен өзге де бағалы қағаздарын орналастыруды, акциялар бойынша аралық төлемдер туралы, сондай-ақ уәкілетті мемлекеттік органдарға тиісті есептер беруді жүзеге асыру мәселелерін реттеді. Бұл

нормалар корпоративтік заңнама нормалары мен болашақта бағалы қағаздар нарығы туралы заңнама арасында неғұрлым тығыз өзара байланыс пен өзара тәуелділікті белгілей отырып, акционерлік қоғамдардың мәртебесінің жариялылығы мен қызметінің ашықтығы қағидатын дамытудың негізін қалады.

1991 жылғы заңға алғашқы толықтыру 1994 жылғы 27 желтоқсанда «ҚР Азаматтық кодексінің» (бұдан әрі - ҚР АҚ) бірінші бөлігін қабылдау барысында жасалды. 1994 жылғы 27 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (жалпы бөлім) қабылдануымен 1991 жылғы «Шаруашылық серіктестіктер және Акционерлік қоғамдар туралы» Заң ҚР АҚ-не қайшы келмейтін бөлігінде өз күшін сақтап қалды. ҚР АҚ коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарды құруға жол бере отырып, коммерциялық ұйымдардың нысандарына, акционерлік қоғамдарды қоса алғанда, шаруашылық серіктестіктерді жатқыза отырып, заңды тұлғалардың жіктелуін бекітті. Бұл ретте 34, 58-баптардың және басқалардың бастапқы редакциясында акционерлік нысан жарғылық қоры құрылтайшылардың (қатысушылардың) үлестеріне (салымдарына) бөлінген коммерциялық ұйым ретінде айқындалатын шаруашылық серіктестігі нысандарының бірі ретінде қаралды (кейіннен 1997 жылғы 11 шілдедегі ҚР Заңымен бұл термин «жарғылық капитал» ұғымына ауыстырылды). 1991 жылғы Заңнан маңызды айырмашылық ҚР жаңа АҚ-нің АҚ-ға қатысты АҚ атқарушы органының қызметін алқалы (басқарма, Дирекция) немесе (және) жеке дара (директор, бас директор, президент) орган ретінде, бақылау кеңесін құру мүмкіндігін қарастырғаны болып табылады. Акционерлік қоғам мен оның акционерлерінің мүлдік жауапкершілігін бөлу бекітілгеніне қарамастан, 1991 жылғы Заңда белгіленген акционерлердің өздеріне тиесілі акцияларын төлеу міндетін дамытуда ҚР АҚ қоғамның өзінің міндеттемелері бойынша АҚ құрылтайшылары салымдардың төленбеген бөлігі шегінде қоғамның жарғылық қорына (капиталына) салымдарды толық төлемеген жағдайда олардың ортақ жауапкершілігін белгіледі. ҚР Азаматтық кодексі акционерлік қоғамдардың жабық және ашық болып бөлінуін сақтап қалды, бірақ қоғамның өзінің қаржылық есептілікті жариялауы туралы норманың әртүрлі мазмұнын бекітті. Ашық қоғамдар үшін бұл сөзсіз міндет ретінде белгіленген, жабық акционерлік қоғамдар үшін бұл міндетті жеке заңнамалық актілермен белгілеуге рұқсат етілген. АҚ құрылтай құжаттарында жарғы мен құрылтай шарты да белгіленген. Акцияларға ашық жазылуға, АҚ жарғылық капиталының көлемін ұлғайту және азайту мүмкіндіктеріне жол берілді. АҚ қаржылық есептілігінің сыртқы (тәуелсіз) аудиті ықтимал ретінде, бірақ қоғамның жарғылық капиталындағы үлесінің 10%-ын иеленетін акционерлердің талабы бойынша ғана міндетті болып қарастырылды. ҚР АҚ (Жалпы бөлім) қабылданған сәттен бастап Қазақстанның заманауи корпоративтік заңнамасын қалыптастыру және жетілдіру басталды және жалғасуда [2, 42-44-б.].

1998 жылғы 10 шілдеде «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Әрине, заңда әртүрлі олқылықтар мен кемшіліктер болды. Маңызды жаңалықтар кепілдендірілген жарғылық капитал принципінен бас тарту, сондай-ақ басқару органын бақылау құзыретін ауыстыру болды. Егер 1995 жылғы 2 мамырдағы «Шаруашылық серіктестіктер туралы» Жарлықтың тұжырымдамасына сәйкес басқару органын бақылау міндеті ең алдымен қадағалау Кеңесіне жүктелсе, онда 1998 жылғы 10 шілдедегі «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы жалпы жиналысты және акционерлердің өздерін басқарушы орган әрекеттерінің заңдылығын бақылауға міндеттеген. Осыған сәйкес азшылық акционерлерінің құқықтары нығайтылды. Кредиторларды қорғау реттеудің мақсаты болудан қалды. Ашық және жабық типтегі АҚ арасындағы айырмашылық сақталды. Мәселен, 1998 жылғы 10 шілдедегі Заңмен АҚ шаруашылық серіктестіктердің жіктелуінен коммерциялық ұйымдардың дербес ұйымдық-құқықтық нысаны ретінде капитал тартуға олардың қызметінің негізі ретінде көрсете отырып шығарылды. Сонымен, ҚР АҚ 85-бабында келтірілген АҚ-ның заңды анықтамасы, ол өз қызметін жүзеге асыру үшін қаражат тарту мақсатында акциялар шығаратын заңды тұлға болып табылатынын көрсетеді. Рас, осы өзгерістер заңмен қарастырылған жағдайларда АҚ түрінде коммерциялық емес ұйымдарды құруға мүмкіндік берді. Алайда мұндай коммерциялық емес қоғамдар корпоративтік заңнама нормаларымен реттелмеуге тиіс, ал мұндай нысанның болуы орынсыз. АҚ жарғылық капиталын акциялардың жиынтық номиналды құнын ескере отырып есептелетін және акционерлердің арасында қоғам акцияларының олардың жарғыда мәлімделген саны шеңберінде орналастырылғанына немесе орналастырылмағанына қарай ажыратылатын жарияланған және шығарылған (төленген) түрде жіктеу елеулі түзету болып табылды. Тек атаулы акцияларды ғана шығаруға қойылатын талап белгіленген, бұл республикадағы өндіріс құралдарына меншік құрылымының ашықтығын арттырудың, акциялардың құжатсыз айналысы практикасын қалыптастырудың және осы айналысқа қызмет көрсететін бағалы қағаздар рыногының тиісті инфрақұрылымын құрудың қажетті шарты болып табылады. АҚ және бағалы қағаздар нарығы туралы заңнаманың өзара іс-қимылын және арақатынасын болжай отырып, акцияларды жабық, ашық және жеке орналастыру тәсілдері көзделген. АҚ басқару құрылымының моделі түзетілді: жалпы жиналысты АҚ-ның жоғары органы ретінде сақтаған жағдайда, қоғамның қызметіне жалпы басшылықты жүзеге асыратын орган ретінде қоғамның директорлар кеңесін құру талап етіледі, оның айрықша құзыреті атқарушы органның шешімі үшін тиісті мәселелерді беруге жол бермейді. Қоғамның басқару органдарының құрылымынан АҚ-ның қаржы-шаруашылық қызметін бақылау үшін құрылуы (сайлануы) міндетті болатын тексеру комиссиясы немесе ревизор бөлінеді, өйткені тексеру комиссиясының (Ревизордың) қорытындысысыз акционерлердің жалпы

жиналысы қоғамның жылдық қаржылық есептілігін бекітуге құқылы емес. Сондай-ақ, айналымға «еншілес ұйым» және «тәуелді акционерлік қоғам» терминдерінің енгізілуіне, сондай-ақ бір-бірінің капиталына АҚ-ның өзара қатысуына және бір-бірінің капиталына өзара қатысатын АҚ пайдалана алатын акционерлердің жалпы жиналысында дауыс санына шектеулер белгілеуге назар аударылады. Бұл ретте, акцияларды орналастыру мәселелері бойынша соңғысы үшін елеулі жеңілдіктері бар, жабық АҚ-та директорлар кеңесін құрмау мүмкіндігі және басқа да аспектілері бар АҚ-ны ашық және жабық АҚ-ға жіктеу сақталды.

Тұтастай алғанда, ҚР АҚ-не өзгерістер мен толықтырулар енгізуді көздейтін 1998 жылғы 10 шілдедегі аталған Заң Қазақстан Республикасындағы АҚ-тың жаңа заңнамалық мәртебесінің базалық тұжырымдамаларын көрсетті және «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 шілдедегі дербес Заңын қабылдауға негіз болды. Мұндай өзгерістер Заңға кіріспеде тікелей көрсетілген осындай заңнамалық актіні қабылдау мақсатына байланысты болды: акционерлер мен үшінші тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жағдайларын қамтамасыз ету үшін, оның ішінде АҚ лауазымды тұлғаларының өкілеттіктері мен жауапкершілігін айқындау үшін АҚ құру, қызметі және тоқтатылуы мәселелерін регламенттеу [4, 45-б.].

Заңның алғашқы кемшіліктері салыстырмалы түрде тез арада белгілі болғаннан кейін, 2001 жылдың қараша айында Парламентке акционерлік заңға алғашқы өзгерістер ұсынылды, ал 2002 жылдың ақпан айында ашық талқылауға ұсынылды. Бұл Заң 2003 жылы 13 мамырда қабылданып, 16 мамырда күшіне енді. Заңға енгізілген өзгерістердің мақсаты аз дәрежеде тұжырымдамалық өзгерістер, бәрінен бұрын 1998 жылғы Заңды нақтылау және жетілдіру болды. Дегенмен, көптеген бөліктерде «жаңа» заң пайда болды, бірақ АҚ ұғымы бұрынғыдай қалды. Сонымен қатар, жаңа заңның көмегімен олардың орындалуын жақсарту мақсатында оның алдындағы адамдарға берілген құқықтар нақтыланады және дамиды.

2018 жылғы 2 шілдеде «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сақтандыру және сақтандыру қызметі, бағалы қағаздар нарығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 166-VI Заңы қабылданды. Бұдан басқа, осы заңнамалық акт «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдағы № 415-II Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізеді.

Осы өзгерістер мен толықтырулар 2019 жылғы 1 қаңтарда қолданысқа енгізілді. Оның ішінде ең маңыздылары бұдан әрі келтіріледі:

1. Егер бұрын акционерлік қоғам бұқаралық ақпарат құралдарында белгілі бір жарияланымдар беруге міндетті болса (*кредиторларға қайта ұйымдастыру туралы жазбаша хабарлама, корпоративтік оқиғалар туралы ақпарат және т.б.*), енді мұндай ақпаратты қаржылық есептілік

депозитарийінің интернет-ресурсында орналастыруды қамтамасыз ету жеткілікті.

2. Бұрын АҚ туралы заңда «Бағалы қағаздардың бірыңғай тіркеушісі» АҚ-ға бекітілген барлық функциялар «Бағалы қағаздардың орталық депозитарийі» АҚ-ға берілді (2019 жылғы 1 қаңтарда «Бағалы қағаздардың бірыңғай тіркеушісі» АҚ «Бағалы қағаздардың орталық депозитарийі» АҚ-ға қосылды).

3. Өз акцияларын Ұлттық Банкке орналастыру туралы АҚ есебін ұсыну үшін есептік кезеңнің мерзімі 6 айдан 12 айға дейін ұлғайтылды. АҚ Ұлттық Банкке есеп беруі тиіс есептік кезең аяқталған күннен кейінгі мерзім де 30-дан 45 жұмыс күніне дейін ұлғайтылды. Егер есептік кезең ішінде акцияларды орналастыру жүзеге асырылмаса, енді осындай есептік кезеңнің қорытындылары бойынша акцияларды орналастыру қорытындылары туралы есеп Ұлттық Банкке берілмейді.

4. АҚ туралы Заңның 25-бабына елеулі өзгерістер қозғау салды. Біріншіден, енді АҚ-тың дауыс беретін акцияларының 30% немесе одан да көп әлеуетті сатып алушысы (*дербес немесе үлестес тұлғалармен бірге*) өзінің ниеті туралы хабарламаны тек АҚ-ның өзіне ғана жіберуге міндетті (*Ұлттық банкті хабардар ету туралы талап алынып тасталды*). Екіншіден, АҚ-тың дауыс беретін акцияларының 30%-ын немесе одан да астамын (*өз бетінше немесе үлестес тұлғалармен бірге*) сатып алған тұлға бұдан былай бұқаралық ақпарат құралдарында қалған акционерлерге өздеріне тиесілі акцияларды сату ұсынысын жариялауға міндетті емес, бірақ мұндай ұсынысты АҚ-ның өзіне жіберуге тиіс, ол оны қаржылық есептілік депозитарийінің интернет-ресурсында орналастырады. Үшіншіден, АҚ туралы Заңның 25-бабының талаптарын бұзғаны үшін тағы бір санкция қосылды: сатып алушының АҚ басшылығына немесе саясатына ықпал етуге және/немесе АҚ дауыс беретін акцияларының 29%-дан асатын акциялардың бөлігін иеліктен шығарғанға дейін акционерлердің жалпы жиналысында дауыс беруге құқығы жоқ.

5. 25-1 бап қосылды. Енді дауыс беретін акциялардың 95%-ын (*дербес немесе үлестес тұлғалармен бірге*) және одан астамын (*не жиынтығында дауыс беретін акциялардың кемінде 10%-ын құрайтын, сатып алу нәтижесінде осы тұлғаға дауыс беретін акциялардың 95%-ы және одан астамы (дербес немесе үлестес тұлғалармен бірге)*) иеленген күннен бастап 60 жұмыс күні ішінде қалған акционерлерден АО-ның өзіне тиесілі дауыс беретін акцияларын сатуын талап етуге құқылы.

Қазіргі уақытта АҚ туралы Заң қолданыстағы заңнамалық акт болып табылады. Соңғы өзгерістер мен толықтырулар 25.06.2020 ж. енгізілді, бұл өзгерістер 2021 жылғы 7 шілдеден бастап қолданысқа енгізіледі.

Мұндай өзгерістер мен толықтырулардың көпшілігі Қазақстанның Корпоративтік заңнамасын жетілдірумен байланысты. Өзінің құрылымы бойынша АҚ туралы жаңа заң корпоративтік қатынастардың алдыңғы

зандағыдай аспектілерін іс жүзінде реттейтінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, бірқатар маңызды сәттер егжей-тегжейлі регламенттеуге ие болды.

«Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жоғары оқу орындарының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 11 қазандағы №752 Қаулысымен 2020 жыл ішінде **25 мемлекеттік жоғары оқу орны мемлекеттің 100% қатысуымен коммерциялық емес акционерлік қоғам (КЕАҚ) болып қайта ұйымдастырылды.** КЕАҚ өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табыс алуды көздемейтін және алынған таза табысты бөлуді жүзеге асырмайтын коммерциялық емес ұйым болып табылады. Алынған барлық кіріс университеттің дамуына, атап айтқанда зертханалық базаны жабдықтауға; оқытушылардың жалақысын көтеруге; ЖОО инфрақұрылымын дамытуға жұмсалады. Мемлекеттің 100% қатысуымен барлық жоғары оқу орындарында директорлар кеңестері құрылды, құрылымы мен штат саны бекітілді.

Құрылтайшысы Қазақстан Республикасының Үкіметі атынан ҚР Қаржы министрлігінің Мемлекеттік мүлік және жекешелендіру комитеті болып табылады. Қоғамның құрылтай құжаты - КЕАҚ Жарғысы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі КЕАҚ акцияларының 100% мемлекеттік пакетін иелену және пайдалану құқығын жүзеге асыратын тиісті саладағы уәкілетті орган болып табылады

«Коммерциялық емес ұйымдар туралы» 2001 жылғы 16 қаңтардағы №142 ҚР Заңымен және Жарғымен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің құзыретіне жатқызылған мәселелерді қоспағанда, қызметке жалпы басшылықты ЖОО КЕАҚ Директорлар кеңесі жүзеге асырады.

Жоғары оқу орындарының Коммерциялық емес акционерлік қоғамға (КЕАҚ) көшуі жоғары білім берудің барлық жүйесін дамытудағы жаңа кезең болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кулагин М. И. Избранные труды. - М.: Статут, 1997. - С. 6.
2. Карагусов Ф.С. Основы корпоративного права и корпоративное законодательство Республики Казахстан. Издание второе дополненное. - Алматы: Братусь, 2011.- С. 280.
3. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях. - М.: Статут, 2000. - С.110.
4. Метелева Ю. А. Правовое положение акционера в акционерном обществе. - М.: Статут, 1999. - С. 189.
5. «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдағы № 415-II Заңы (25.06.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
6. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кеңейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2018 жылғы 4 шілдедегі № 171-VI Қазақстан Республикасының Заңы.

Мусаева Ж.Т.,
кұқықтану магистрі
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы
e-mail: jaidaryk@mail.ru

ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ (НЕМЕСЕ) ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ НӘТИЖЕЛЕРІН КОММЕРЦИЯЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ ЗАҢ (31.10.2015 ж.)

ҚР Тұңғыш Президенті «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды, ол Ұлт жоспары - бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадамды іске асыруға, ғылыми саланың тиімділігін, инновацияларды енгізу деңгейін арттыруға және ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциялық пайдалануды ынталандыру, ғылыми-зерттеу жұмыстарына жеке кәсіпкерлікті тарту арқылы экономиканың басым секторларында жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға бағытталған. Барлық дерлік ғылыми әзірлемелер зертханалық жағдайда сынақтармен аяқталады және тәжірибелік үлгіні жасауға жетпейді. Сонымен бірге, инновацияларды коммерциаландыру ғылыми әзірлемені дайын өнімге айналдыру процесін қамтиды, оған ғалымдар, өндірушілер мен инвесторлар қатысуы керек.

Сондықтан «100 нақты қадам» Ұлт жоспарында 64 қадам өндіріске инновацияларды енгізу жөніндегі жұмыстарды қаржыландыру тетіктерін көздейтін «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» заңды әзірлеу бойынша міндет қояды. «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Заң 2015 жылғы 31 қазанда қабылданды.

Қазақстанның технологиялық дамыған елдерден ерекшелігі зерттеулер мен әзірлемелердің мемлекеттік секторының жоғары үлесінің болуы, ғылымды қажетсінетін жеке компаниялардың болмауы, инновацияларға негізделген бизнестің баяу дамуы болып табылады.

Ұсынылып отырған заң авторлық сыйақының ең төменгі кепілді мөлшерін белгілейтінін атап өту маңызды. Жоғары оқу орындары, ғылыми ұйымдар, өнеркәсіптік кәсіпорындар өздерінің ішкі нормативтік актілерімен зияткерлік шығармашылық қызметтің қызметтік нәтижелерінің авторларына неғұрлым жоғары сыйақы мөлшерін белгілеуге құқылы.

Заңның екінші маңызды сәті ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін құруға және коммерцияландыруға жәрдемдесетін адамдарды қолдау болып табылады.

Бұл жерде бірінші кезекте, жоғары оқу орындары мен технологияларды коммерцияландырудың өңірлік кеңселері, жоғары оқу

орындарындағы, ҒЗИ мен өнеркәсіптік кәсіпорындардағы патенттік-лицензиялық қызметтер туралы сөз болып отыр. Олар зияткерлік меншік объектілерін анықтауда, жобалауда және құқықтық қорғауда ғана емес, сонымен бірге ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруда ғылым мен өнеркәсіп арасындағы көпір ретінде де маңызды рөл атқарады.

«Ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасы Заңының негізгі мақсаты - ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды жүзеге асырумен байланысты қоғамдық қатынастарды дамыту үшін, қаржыландыру көзіне қарамастан ЖОО және ғылыми ұйымдар құратын ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерциялық пайдалану бойынша бизнес-құрылымдар үшін, сондай-ақ ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың тиімділігін арттыру мақсатында ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды кепілдікті мемлекеттік қолдау тетіктерін реттеу үшін ынталандырулар қалыптастыру жолымен құқықтық негіздер жасау.

«Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» ҚР Заңы мынадай ұйымдар мен кәсіпорындар алған кірістерге салықтық жеңілдіктерді көздейді:

1) Патент иеленуші - ұйымдар үшін - зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелерін өз өндірісінде пайдаланған кезде;

2) Патент иеленуші - ұйымдар үшін - лицензиялық келісімдер мен өзгеге беру шарттарын жасасу кезінде;

3) Лицензиялық келісім немесе өзгеге беру шарты бойынша зияткерлік шығармашылық қызмет нәтижелерін пайдалану құқығын алған ұйымдар үшін;

4) Ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін енгізу (коммерцияландыру) үшін мемлекеттік жоғары оқу орындарының және ғылыми ұйымдардың қатысуымен құрылған ұйымдар (старт-ап компаниялар) үшін.

Заңның екінші компонентіне технологиялық консорциумдар құру кіреді, олардың шеңберінде бір технологиялық жобаны шешу үшін жоғары оқу орындарының, ғылыми ұйымдардың, бизнес пен мемлекеттің күш-жігері біріктірілетін болады.

Заң шеңберінде венчурлік қор мен арнайы инновациялық обсерватория құрылады деп күтілуде, олар республиканың инновациялық әлеуетіне мониторинг жүргізетін болады. Технологиялар трансферті кеңсесі, коммерцияландыру кеңсесі және брокерлік кеңсе дамытылады.

Атап айтқанда, заңда бизнесті бірлесіп қаржыландыруды тартуды, сондай-ақ жоғары оқу орындарының ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерінің авторларын қолдау шараларын қоса

алғанда, олардың бюджет қаражатын коммерцияландыру жобаларын гранттық қаржыландыру көзделеді.

Сондай-ақ заңда жоғары оқу орындары мен ҒЗИ-да ҒҒТҚН-ны коммерцияландыру орталықтарын дамыту; ғылыми зерттеулерді қоса қаржыландыруда және ҒҒТҚН-ны енгізуде жеке кәсіпкерлік субъектілерін және квази мемлекеттік секторды ынталандыру; ҒҒТҚН-ны коммерцияландыру процесіне барлық қатысушылардың, оның ішінде мемлекеттік органдардың қызметін процестің түпкілікті нәтижесі - енгізілген технологиялардың саны және оларды енгізуден алынған экономикалық әсер бойынша бағалау жөнінде норма енгізу ұсынылады.

Заңның міндеттері түпкі нәтижесінде коммерцияландыру процесіне барлық қатысушылардың қаржылық мүдделілігін арттыру, ЖОО мен ҒЗИ қызметінің басым бағыттарының бірі ретінде ғылымды коммерцияландыруды айқындау, ЖОО мен ҒЗИ-да коммерцияландыру орталықтарын дамыту, ғылыми зерттеулерді қоса қаржыландыруда және ҒҒТҚН енгізуде жеке кәсіпкерлік пен квазимемлекеттік сектор субъектілерін ынталандыру болып табылады.

Заңда қатысушылардың тізбесі, ғылыми әзірлемелерді коммерцияландыру тетіктері, ғылыми қызметті қолдаудың мемлекеттік шаралары бекітілген.

«Ғылым туралы» Заң ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижесінде алынған зияткерлік меншік құқығы ЖОО-ға немесе ҒЗИ-ға тиесілі екенін, егер бұл олардың және автор-ғалымның арасындағы шартта белгіленген болса, атап өткен жөн.

Осылайша, алғаш рет авторлардың зияткерлік еңбек нәтижесіне құқығын қорғауды қамтамасыз ету мүмкіндігі жасалды. Коммерцияландыру туралы жаңа заң осы ережелерді негізге ала отырып, нәтижелері өндіріске енгізілген автордың авторлық сыйақы алу, пайда алу құқықтарын бекітеді.

Заң елдің заңнамасын одан әрі жетілдіруге бағытталған: неғұрлым қолайлы инвестициялық ахуал жасау үшін инвестициялар саласында; энергия сервистік қызмет көрсету нарығын дамыту үшін табиғи монополиялар саласында; Қазақстанда туризм индустриясын одан әрі жүйелі дамыту мақсатында туризм саласында; өндірістік жобаларды іске асыруға жергілікті және шетелдік жоғары технологиялық компанияларды тарту үшін өнеркәсіп саласында; ғылымды қажетсінетін экономиканы қалыптастыру мақсатында инновациялық кластерлер саласында.

Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды қамтамасыз ететін тетіктер мен құралдарды регламенттейтін бірыңғай заңнамалық актіні қабылдау Қазақстанда мынадай мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

1. иеленушілердің алынған нәтижеге құқықтарын, сондай-ақ олардың зияткерлік меншік объектілеріне құқықтарын сақтау кепілдіктерін бекіту;

2. бизнес-қоғамдастықтарды ҒЗТКЖ-ны бірлесіп қаржыландыруға және трансферт процесіне және олардың нәтижелерін коммерцияландыруға тарту;

3. денчурлік капитал нарығын дамыту, сондай-ақ инновациялық компанияларды «егіс» сатысында қаржыландыру үшін құқықтық жағдайлар жасау;

4. ғылыми іргелі, қолданбалы және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жүргізуге арналған жалпы ішкі шығындарды бөлу (басым ТКЖ арақатынасында).

Осы мәселелерді шешу үшін төмендегілерді реттеу ұсынылады:

1. ғалым, ғылыми-зерттеу институты, коммерцияландыру кеңсесі немесе коммерцияландыруға жәрдемдесетін басқа да делдалдар арасында пайда үлесін бекіту арқылы коммерцияландыруды ынталандыру жүйесін қалыптастыру;

2. ерекше мәртебесі бар старт-ап компаниялардың капиталына ҒЗИ мен ЖОО-лардың қатысу шарттарын әзірлеу (мысалы, тіркеу кезінде, салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу кезінде);

3. коммерцияландыру бағдарламаларын іске асыру және коммерцияландыру процесіне қатысушыларға жәрдем көрсету жөніндегі мемлекеттің агенттері ретінде әрекет ететін инфрақұрылымдық ұйымдардың құқықтық негізін құру және мәртебесін айқындау;

4. ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық және зияткерлік шығармашылық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру тетіктерін айқындау;

5. мемлекеттік бюджет қаражатынан қаржыландырылған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру жобаларының аудит жүйесін енгізу.

Гранттық, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру қаражатынан жүзеге асырылатын ғылыми зерттеулер шеңберінде алынған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру бөлігінде осы Заңмен реттелген құқықтық қатынастарға сатып алуды, оның ішінде мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру тәртібіне қойылатын талаптарды белгілейтін ҚР заңнамасының күші қолданылмайды. Технологияларды коммерцияландыруда индустриялық-инновациялық қызмет субъектілеріне жәрдемдесу ҚР Кәсіпкерлік кодексіне сәйкес жүзеге асырылады. Егер Қазақстан ратификациялаған халықаралық шартта құжаттағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады. Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру саласындағы мемлекеттік саясат мынадай қағидаттарға негізделеді:

1) процестің барлық қатысушыларының өзара іс-қимылы кезіндегі транспаренттілік;

2) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін алуға тартылған адамдардың құқықтары мен мүдделеріне кепілдік беру, кіріс алу;

3) экономиканың басым секторларында ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды экономикалық ынталандыру арқылы жүзеге асырылады;

4) білімнің, ғылымның, өндірістің және инновациялық даму институттарының интеграциясы.

Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруға қатысушылар:

1) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет субъектілері;

2) жеке кәсіпкерлік, сондай-ақ квазимемлекеттік сектор субъектілері болып табылады;

3) ҚР аккредиттелген шетелдік жоғары оқу орындары мен ғылыми ұйымдар;

4) стартап-компаниялар;

5) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру орталықтары (офистері);

6) сервистік компаниялар;

7) технологиялық парктер;

8) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруға инвестициялауды жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлғалар жатады.

Жеке және заңды тұлғалардың ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелеріне құқықтарын іске асыру ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру тетіктері арқылы жүзеге асырылады:

1) лицензиялық шарт және (немесе) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелеріне айрықша құқықтарды басқаға беру шартын жасасу;

2) стартап-компания құру;

3) ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін өз өндірісіне енгізу (пайдалану);

4) Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де тәсілдер.

Тұтастай алғанда, «Ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Заңның қабылдануы түпкі нәтижеде - отандық ғылыми әзірлемелер мен технологияларды өнеркәсіптік кәсіпорындар мен агро-өнеркәсіптік кешенде іс жүзінде енгізуге коммерцияландыру процесіне қатысушылардың барлығының мүдделілігін арттыруға алып келуі және шикізаттық экономикадан білімге негізделген экономикаға көшуді қамтамасыз етуі тиіс.

Осылайша, «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Заң отандық ғылыми саланың

нәтижелілігін, инновацияларды енгізу деңгейін және экономиканы дамытудың басым бағыттарында жоғары технологиялық өндірістерді дамыту мақсатында әзірленді.

Заңда ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыруды ынталандырудың мемлекеттік шаралары айқындалған. Атап айтқанда, бизнесті қоса қаржыландыруды қоса алғанда, бюджет қаражатынан коммерцияландыру жобаларын гранттық қаржыландыру көзделген. Заңда жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарындағы, коммерцияландыру орталықтарындағы ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерінің авторларын қолдау шаралары бекітілген.

Сондай-ақ, заң өндіріске инновацияларды енгізу жөніндегі жұмыстарды қаржыландыру тетігін қамтиды.

Әдебиеттер тізімі

1. Круглый стол «Правовое обеспечение коммерциализации результатов научно-технической деятельности и защита прав интеллектуальной собственности» // <http://sc.edu.gov.kz> - Официальный сайт Комитета науки Министерства образования и науки РК.

2. Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Патентная активность в Республике Казахстан: региональная дифференциация и основные проблемы // Инновации. — № 6 (164). — С. 102-106.

3. Официальный сайт РГП «Национальный институт интеллектуальной собственности»: <http://kazpatent.kz>

4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://akorda.kz> - Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.

5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2014 жылғы 11 қарашадағы «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://akorda.kz> - Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.

6. Н. Назарбаевтың Ұлт жоспары - Бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам, 2015 жылғы 20 мамыр

7. 2012 жылғы «Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам».

Мусаева ЖТ.,
кұқықтану магистрі
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы e-mail: jaidaryk@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК ТУРАЛЫ ЗАҢ **(31.10.2015 ж.)**

«Қазақстан-2050» Стратегиясын және «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын іске асыру үшін 2015 жылғы 31 қазанда МЖӘ реттеу саласында бірыңғай құқықтық өріс құрған «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Заң (МЖӘ туралы Заң) қабылданды. Заң МЖӘ-ні экономиканың барлық салаларында іске асыру мүмкіндігін ашты (тізбесін ҚР Үкіметі айқындайтын жекелеген объектілерді қоспағанда), өмірлік цикл келісімшарттарын, сервистік келісімшарттарды, лизингтік қатынастарды және басқаларды енгізу есебінен МЖӘ-нің келісімшарттық нысандарын кеңейтті.

Заңның мақсаты қоғамдық игіліктер мен көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру үшін ресурстарды біріктіру арқылы мемлекет пен жеке меншік сектор арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қалыптастыру және күшейту болып табылады.

Міндеттері:

- о мемлекеттік активтерді басқаруға жеке секторды тарту;
- о бюджетке жүктемені азайту;
- о инвестиция тарту;
- о мемлекет пен бизнестің өзара іс-қимыл модельдерін кеңейту.

«МЖӘ құралдары Қазақстанда 2006 жылдан бастап «Концессиялар туралы» Заңның қабылдануымен қатар енгізілді. 2010 жылы «Жобалық қаржыландыру және секьюритилендіру туралы» Заң қабылданды, бұл да жобалар үшін болашақ ақша ағындары үшін ұзақ мерзімді қаржыландыруды тартуға мүмкіндік береді. Осылайша, бүгінгі таңда МЖӘ-нің барлық қажетті заңнамалық және әдіснамалық базасы әзірленді, сондай-ақ осындай жобаларды іске асыруды қолдау үшін қажетті институционалдық жүйе қалыптастырылды.

Енді біздің елде МЖӘ екі заңмен реттеледі: ірі инфрақұрылымдық жобаларды қамтитын концессиялар туралы Заң және экономиканың барлық салаларына қолданылатын МЖӘ туралы заң.

Заң Қазақстанның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекет пен жеке бизнестің өзара іс-қимылының шарттарын айқындайды.

Оның ішінде инфрақұрылым мен халықтың тіршілігін қамтамасыз ету жүйелерін салу үшін Қазақстан экономикасына инвестициялар тарту мәселелерін регламенттейді.

Заң бірыңғай терминологияны регламенттейтін және мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын іске асырудың негізгі тәсілдерін бекітетін базалық болып табылады.

Сондай-ақ: МЖӘ-ге қатысушылар шеңберін және оны қолдану салаларын реттеу, МЖӘ-нің келісімшарттық нысандарын кеңейту, институционалдық МЖӘ мәселелерін реттеу, МЖӘ шарттарының құрылымын айқындау, жеке қаржылық бастаманы енгізу, МЖӘ жобаларында квази мемлекеттік сектор субъектілерінің қатысу нысандарын айқындау көзделеді.

Мемлекет Басшысының 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында айтылған МЖӘ қолдану рәсімдерін жеңілдету бойынша тапсырмасын орындау шеңберінде 2017 жылғы 30 қарашада «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне бюджет заңнамасын жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы қабылданды, онда МЖӘ жобаларын жоспарлау рәсімдерін жетілдіруге және оңтайландыруға бағытталған түзетулер, атап айтқанда: МЖӘ/концессия шарттарын қазынашылық тіркеуді енгізу; «бағдарламалық МЖӘ» жаңа тетігін енгізу және басқа да түзетулер қабылданды.

Осылайша, МЖӘ саласындағы заңнама мен әдіснаманы дамыту бойынша жүргізілген жұмыс жобаларды жаппай іске асыруға әкелді (мыңнан астам жоба, оның ішінде 600-ге жуық жоба іске асырылу сатысында).

Сонымен бірге, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету, бюджет шығыстарын оңтайландыру, мемлекет пен жеке сектордың экономикалық тепе-теңдігін сақтау мақсатында МЖӘ-нің институционалдық ортасы мен заңнамалық базасын дамытуды жалғастыру қажет.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылғы 24 мамырдағы Ұлттық инвесторлар кеңесінің отырысында сөйлеген сөзінде МЖӘ әлеуетін неғұрлым сапалы айқындау қажеттігі туралы атап өтілді. Атап айтқанда, Президент МЖӘ жобаларын осы салаларда іске асыру үшін инвесторларды тарта отырып, инфрақұрылымда, энергетикада, өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында МЖӘ-ні жандандыруды тапсырды. Бұл ретте инвестициялардың қайтарымдылығы бюджеттен төленетін төлемдер есебінен ғана емес, көбінесе тарифтер, ақылы қызметтер және басқа да нарықтық құралдар есебінен қамтамасыз етілетіні атап өтілді.

Қазақстанда МЖӘ-ні енгізу шамасына қарай сандық тәсілден сараптамалық қоғамдастық та, сондай-ақ Үкімет деңгейінде де іске асырылатын жобалардың сапасына көшу жиі байқалады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) – мемлекет пен жеке кәсіпкерлік субъектілері арасындағы әлеуметтік инфрақұрылым және тіршілікті қамтамасыз ету объектілерін қаржыландыруға, құруға, реконструкциялауға және (немесе) пайдалануға бағытталған ынтымақтастық нысаны.

МЖӘ-нің негізгі қағидаттары:

1. Теңдік және еркіндік;
2. Келісімшарттың тұрақтылығы (оны өзгерту және бейімдеу мүмкіндігі);
3. Қызмет көрсетудің үздіксіздігі;
4. Конкурстық;
5. Ашықтық және кері байланыс;
6. Араласпау;
7. Кепілдіктер;
8. Төлемдік.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің базалық белгілері:

1. Орта мерзімді немесе ұзақ мерзімді өзара қарым-қатынастар;
2. МЖӘ тараптарын мемлекет және жеке сектор ұсынады;
3. МЖӘ-де тараптардың өзара іс-қимылы тиісті шарттарда ресімделген;
4. Әріптестер арасында қатерлерді, пайданы, құқықтар мен міндеттерді өзара тиімді бөлу;
5. Мемлекеттік сектордың МЖӘ объектісі бойынша нәтижелілікке қол жеткізу өлшемшарттарын айқындау.

«Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» ҚРЗ сәйкес Ұлттық Кәсіпкерлер Палатасы мынадай функцияларды жүзеге асырады:

- МЖӘ жобасының тұжырымдамасына сараптамалық қорытынды дайындау;
- әлеуетті жеке әріптестердің тізілімін қалыптастыру;
- жекеше әріптесті айқындау жөніндегі конкурстық комиссияға қатысуға;
- мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын іске асыру мониторингіне қатысуға құқығы бар.
- Кәсіпкерлер үшін болжамды көмек;
- МЖӘ жалпы сұрақтары бойынша кеңес беру;
- жеке қаржылық бастама кезінде МЖӘ жобасының тұжырымдамасын әзірлеу бойынша консультациялар;
- МЖӘ шарттарын жасасу кезінде жеке әріптестерді сүйемелдеу (конкурс қорытындысын шығарғаннан кейін);
- кәсіпкерлердің туындаған мәселелерін шешуге баса назар аударатырып, МЖӘ жобаларын іске асыру мониторингіне қатысу.
- МЖӘ жобаларын қаржыландыру көздері
- жекеше әріптестің өз қаражаты;
- қарыз қаражаты;
- мемлекеттік бюджет қаражаты;
- квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қаражаты
- Қазақстан Республикасының заңнамасымен тыйым салынбаған өзге де қаражаттар.

МЖӘ туралы Заңның 7-бабы мемлекеттік-жекешелік әріптестік шарттарының ықтимал түрлерінің тізбесін, оның ішінде:

- концессия шарттарын,
- мемлекеттік меншікті сенімгерлік басқару шартын,
- мемлекеттік мүлікті мүліктік жалдау, лизинг, қаржы лизингі шарттарын,
- технологияларды әзірлеуге, тәжірибелік үлгіні дайындауға, тәжірибелік-өнеркәсіптік сынауға және шағын сериялы өндіріске арналған келісімшарттарды,
- өмірлік цикл келісімшарттарын және қызмет көрсету келісімшарттарын қамтиды.

МЖӘ туралы заң МЖӘ туралы заңда көзделмеген, бірақ негізінен МЖӘ туралы Заңның 4-бабында көрсетілген мемлекеттік-жекешелік әріптестік белгілеріне сәйкес келсе де, МЖӘ-нің өзге шарттық нысандарын жасасуға мүмкіндік береді.

МЖӘ туралы заңмен:

1. МЖӘ қолдану салалары бойынша шектеулер алынып тасталады (экономиканың барлық салалары);
2. келісімшарттардың жаңа түрлері енгізілуде (сервистік келісімшарттар, өмірлік цикл келісімшарттары, инновацияларды енгізу келісімшарттары);
3. МЖӘ қатысушыларының шеңбері кеңейуде (ұлттық компаниялар мен холдингтер, мемлекеттік кәсіпорындар мен қаржы ұйымдары қосылған).

МЖӘ туралы заң нормаларын қолдану үшін заңға тәуелді актілер пакеті әзірленді:

1. МЖӘ жобаларын жоспарлау тәртібі.
2. Жекеше әріптесті айқындау жөніндегі конкурсты өткізу тәртібі.
3. Жекеше әріптесті айқындау жөніндегі тікелей келіссөздер жүргізу тәртібі.
4. МЖӘ шарттарына мониторинг жүргізу тәртібі.
5. Мемлекет кепілгерліктерін ұсыну немесе көлемін ұлғайту үшін МЖӘ жобаларын іріктеу тәртібі.
6. МЖӘ жобасын ерекше маңызды жобаға жатқызу критерийлері.
7. МЖӘ жобасының тұжырымдамасын, конкурстық құжаттаманы, МЖӘ шартының жобасын сараптауға қойылатын талаптар.
8. МЖӘ объектілерін мемлекеттік меншікке қабылдау қағидалары.

Заңда МЖӘ жобаларын жоспарлау мен іске асыруда ҰКП-ның белсенді рөлі айқындалған. Сонымен, МЖӘ туралы Заңға сәйкес Қазақстанның Ұлттық Кәсіпкерлер Палатасы мынадай функцияларды жүзеге асырады:

- 1) МЖӘ жобасының тұжырымдамасына сараптамалық қорытынды дайындау;
- 2) әлеуетті жекеше әріптестердің тізілімін құрастыру;
- 3) жекеше әріптесті айқындау жөніндегі конкурстық комиссияға қатысуға құқығы бар;
- 4) МЖӘ жобаларын іске асыру мониторингіне қатысу

Бұл функцияларды іске асыру өңірлік кәсіпкерлер палаталары тарапынан дайындық жұмыстарын талап етеді, сондай-ақ ҰКП өкілдері МЖӘ рәсімдерінде бизнес-қоғамдастыққа білікті көмек көрсете алуы, конкурстық комиссияларға қатысуы және МЖӘ жобаларының іске асырылуын мониторингтеуі үшін оларды оқыту қажет.

МЖӘ-ні дамытуды шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады:

- 1 кезең: дайындық
- МЖӘ саласында мемлекеттік саясатты әзірлеу;
- Заңнаманы талдау;
- Пилоттық жобалар портфелін анықтау;
- МЖӘ қолдану үшін алғышарттарды талдау;
- Заңнаманы қалыптастыру;
- МЖӘ мәселелері бойынша мамандандырылған ұйым құру.

2 кезең: енгізу

- МЖӘ қолдану аясын кеңейту;
- Жобаларды қаржыландырудың жаңа көздерін іздеу;
- МЖӘ біртұтас жүйесін қалыптастыру;
- Заңнамалық кедергілерді жою;
- МЖӘ қолдану аясын кеңейту;
- Жобаларды қаржыландырудың жаңа көздерін іздеу;

3 кезең: жетілдіру

- Әдістемелік нұсқаулықтар мен нұсқаулар әзірлеу;
- МЖӘ іске асыру модельдерін жақсарту;
- МЖӘ жобаларын іске асыру модельдерін одан әрі жетілдіру;
- Жобаларды қаржыландырудың дамыған жүйесі;
- МЖӘ мәселелері бойынша біліктілігі жоғары мемлекеттік қызметкерлер.

Неғұрлым табысты модельдердің бірі инфрақұрылымдық объектілерді салу және дамыту немесе белгілі бір батылдықты кәсіпкерге бір мезгілде бере отырып, мемлекеттік қызметтер көрсету жөніндегі міндеттемелердің жеке қолға көшуіне байланысты шарттар болды. Өз кезегінде инвестор пайдаланушылардан ақы алу немесе мемлекеттік мекемелердің бюджетінен төлемдер алу мүмкіндігімен объектіні немесе қызметті пайдалануға уақытша (әдетте – 15-30 жыл) құқық алады. Осы схема бойынша жүзеге асырылған ең ірі жоба Еуротоннель (Ла-Манш астындағы тоннель) болды.

МЖӘ туралы Заңның қабылдануымен қатар мемлекеттің бизнеспен қарым-қатынасында жаңа кезең ашылады, Қазақстанда МЖӘ дамыту үшін әлеует айтарлықтай кеңейеді.

Бүгінгі таңда мемлекеттік-жекешелік әріптестік Қазақстан Республикасында денсаулық сақтауды дамытудың және жеке инвестицияларды тартудың басым бағыттарының бірі болып табылады. Оны табысты іске асырған жағдайда бұл құрал мемлекетке, бизнеске және республиканың әрбір азаматына пайда алуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) - бұл, әдетте, орта және ұзақ мерзімді перспективада мемлекеттік сектордың жауапкершілігіне жататын қызметтердің немесе жұмыстардың бір бөлігі қоғамдық инфрақұрылымды дамыту және/немесе қызметтер көрсету жобаларын іске асырудың мақсаттары мен шарттарының нақты келісімімен жеке секторға берілетін мемлекеттік және жеке секторлар арасындағы уағдаластық.

Тәуекелдерді, пайдалар мен міндеттерді мемлекет пен жеке сектор арасында теңгерімді бөлу мақсатында процеске қатысушылардың барлығының өзара, үйлестірілген, тынымсыз жұмысы қажет. Мемлекет пен бизнестің бірлескен күш-жігерімен ғана қажетті мақсаттарға қол жеткізуге болады.

2019 жылы Қазақстанда 156 млрд теңгеге мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің 235 жаңа жобасы жасалды.

Жалпы алғанда, 2019 жылдың соңындағы жағдай бойынша жалпы сомасы 1,6 трлн. теңге болатын 717 МЖӘ шарты жасалды, оның ішінде 910 млрд теңге - 9 -республикалық; - 708 - 687 млрд теңге сомаға жергілікті.

Әдебиеттер тізімі

1. «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» ҚР 2015 жылғы 31 қазандағы № 379-V Заңы, ҚР 03.04.2019 № 243-VI Заңымен енгізілген өзгерістермен.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://akorda.kz> -Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2014 жылғы 11 қарашадағы «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // <http://akorda.kz> - Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.
4. Н. Назарбаевтың Бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам - Ұлт жоспары, 2015 жылғы 20 мамыр
5. 2012 жылғы «Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам».

Жұматова Г.М.,
Заң ғылымдарының магистрі,
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан халқы ассамблеясы
және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы
e-mail: jumatova.86@mail.ru

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК
ЖАСТАР САЯСАТЫ ТУРАЛЫ» ЗАҢ
(9.02.2015 ж.)**

Қазақстандағы жастар саясаты 2015 жылғы 9 ақпанда қабылданған «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасы Заңының негізінде жүзеге асырылады. Жастар саясатын жүзеге асыру үшін отыздан астам нормативтік-құқықтық актілер қабылданды. Мемлекеттік жастар саясатын қалыптастыру мен дамытудың құқықтық негіздері ҚР Конституциясы, Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар, Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары болып табылады [1].

Заң 5 тараудан және 31 баптан тұрады. «Мемлекеттік жастар саясатының 3 басты міндеті анықталды, атап айтқанда: жастардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, жастарды елдің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне тарту.

Мемлекеттік жастар саясатының мақсаты жастардың толыққанды рухани, мәдени, білім алу, кәсіби және дене бітімін дамыту, шешімдер қабылдау процесіне қатысу, табысты әлеуметтену және оның әлеуетін елдің одан әрі дамуына бағыттау үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Мемлекеттік жастар саясатының міндеттері:

1) жастардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау;
2) жастарды елдің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне тарту;

3) азаматтыққа тәрбиелеу және қазақстандық патриотизм сезімін нығайту болып табылады.

3. Мемлекеттік жастар саясаты мынадай қағидаттарға негізделеді:

1) мәдени, адамгершілік және рухани құндылықтардың басымдығы;
2) азаматтық, жауапкершілік, еңбек сүйгіштік;
3) конфессияаралық келісім және этносаралық толеранттылық қағидаттарына негізделеді;
4) ұрпақтар сабақтастығы, отбасылық тәрбиенің басымдығы;
5) жастардың мемлекеттік жастар саясатын қалыптастыруға және іске асыруға қатысуы;

6) мемлекеттік жастар саясатын қалыптастыру мен іске асырудағы ғылыми, кешенді және дәйекті көзқарас қағидаттарына негізделеді.

Мемлекеттік жастар саясатының негізгі бағыттары:

- 1) қолжетімді және сапалы білім беруді қамтамасыз ету, ғылыми-техникалық әлеуетті дамыту;
- 2) денсаулықты сақтау және нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыру;
- 3) жұмысқа орналастыру және жұмыспен қамту үшін жағдайлар жасау;
- 4) жастар арасында кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін жағдайлар жасау;
- 5) жас отбасылар мен жұмыс істейтін жастар үшін қолжетімді тұрғын үй жүйесін дамыту;
- 6) құқықтық мәдениет деңгейін арттыру, сыбайлас жемқорлық көріністеріне төзбеушілікке тәрбиелеу;
- 7) экологиялық мәдениетті қалыптастыру;
- 8) талантты жастарды дамытуға жәрдемдесу;
- 9) мәдени демалыс және бос уақыт үшін жағдайларды қамтамасыз ету.

Жастар саясатын тиімді іске асыру үшін Заң жастардың мүддесі үшін мемлекеттің үнемі көп мақсатты қатысуын қамтамасыз етеді, жастармен жұмыс істеуге қатысатын қоғамдық-саяси институттар қызметінің мазмұны мен үйлесмін анықтайды, жастар саясаты саласын реттеудің жалпы принциптерін белгілейді және оны басқа заңдармен және заңға тәуелді актілермен реттеуді көздейді.

Мемлекеттік жастар саясаты туралы заңда жаңа ұғымдар енгізілді – жас маман, ұлттық баяндама, өңірлік жастар форумы, республикалық жастар форумы және мемлекеттік жастар саясатының негізгі бағыттары көрсетілген.

Республикалық жастар форумы мемлекеттік жастар саясатын іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың жастармен және жастар ұйымдарымен өзара іс-қимылының жалпыұлттық деңгейін қамтамасыз ету үшін құрылды [2]. Жастар форумы республикалық және өңірлік деңгейлерде өткізіледі.

Республикалық жастар форумы мыналарды қамтамасыз етеді:

- 1) орталық мемлекеттік органдар мен жастар, жастар ұйымдары арасындағы диалог және өзара іс-қимыл;
- 2) мемлекеттік жастар саясатын іске асыру мәселелерін талқылау.

Республикалық жастар форумында «Қазақстан жастары» ұлттық баяндамасы талқыланады, орталық және жергілікті атқарушы органдардың есептері тыңдалады, оның қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметіне мемлекеттік жастар саясатын жетілдіру жөнінде ұсынымдар енгізіледі.

Өңірлік жастар форумы мыналарды қамтамасыз етеді:

- 1) Жергілікті атқарушы органдар мен жастар, жастар ұйымдары арасындағы диалог және өзара іс-қимыл;
- 2) мемлекеттік жастар саясатын іске асыру мәселелерін талқылау;
- 3) мемлекеттік жастар саясатын жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Заң жастардың түрлі деңгейдегі консультативтік-кеңесші органдардың жұмысына, мемлекеттік және қоғамдық өмірге қатысуын, оның әлеуметтік

инфрақұрылымға қол жеткізуін, жастар саясатын іске асыруда мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыруды регламенттейді.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Жастар саясаты жөніндегі кеңес консультативтік-кеңесші орган болып табылады, оның өкілеттігін, ұйымдастырылуы мен қызмет тәртібін Қазақстан Республикасының Президенті айқындайды.

Әкімдіктер жанындағы Жастар ісі жөніндегі кеңестер Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құрылатын және мемлекеттік жастар саясатын жетілдіру және ведомствоаралық өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыру жөнінде ұсынымдар әзірлеу мақсатында өз қызметін жүзеге асыратын консультативтік-кеңесші органдар болып табылады.

Жастар ұйымдарын дамыту жөніндегі үйлестіру кеңесі Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құрылатын және өз қызметін жастар ұйымдарының тиімді өзара іс-қимылы, қызметін үйлестіруді күшейту және одан әрі жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірлеу мақсатында жүзеге асыратын уәкілетті органның жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылады.

Орталық атқарушы органдарда үкіметтік емес ұйымдармен, оның ішінде жастар ұйымдарын тарта отырып, өзара іс-қимыл және ынтымақтастық жөніндегі кеңестер құрылуы мүмкін.

Жастарға арналған әлеуметтік инфрақұрылым. Мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жастарға арналған әлеуметтік инфрақұрылымды құруды және оның жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Жастар ұйымдары Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалған тәртіппен үйлерді, құрылыстарды, ғимараттарды және олардың жарғылық мақсаттарын жүзеге асыру үшін қажетті өзге де мүлікті өтеусіз пайдалануға ала алады.

Жастарға арналған әлеуметтік қызметтер. Жастарға арналған әлеуметтік қызметтер өз қызметін жастардың зияткерлік, рухани, дене бітімі, шығармашылық дамуы, кәсіптік даярлығы және кәсіпкерлік әлеуетін іске асыру үшін жағдайлар жасау мақсатында жүзеге асырады.

Жастарға арналған әлеуметтік қызметтердің негізгі бағыттары:

1) арнайы білім беру ұйымдарынан және ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарынан оралған, психикалық белсенді әсер ететін заттарды қолдануға байланысты психикалық, мінез-құлық бұзылуларынан (ауруларынан) емделген жастарға, сондай-ақ мүгедектер қатарындағы жастарға өмірлік қиын жағдайда жүрген жастарға психологиялық-педагогикалық, медициналық-әлеуметтік, заң көмегін жүзеге асыру және консультация беру;

2) жастардың құқыққа қарсы әрекеттерінің алдын алу;

3) жастардың тұрғылықты жері бойынша бос уақытын ұйымдастыру;

4) жастардың кәсіпкерлік қызметін қолдау және дамыту;

5) жастардың өзін-өзі басқаруын дамытуға жәрдемдесу;

б) Қазақстан Республикасының заңнамасына қайшы келмейтін өзге де әлеуметтік маңызы бар бағыттар болып табылады.

Сонымен қатар, заңда «волонтер» және «еріктілер қозғалысы» ұғымдары жазылған. Жастардың волонтерлік қызметі жеке және заңды тұлғалардың мүдделері үшін өтеусіз негізде жүзеге асырылатын ерікті қоғамдық пайдалы қызмет болып табылады, жастардың волонтерлік қызметі саяси партиялар мен діни бірлестіктерді қолдауға бағыттала алмайды.

Қорытындылай келе, жастар саясаты саласындағы арнайы ұлттық заңнама - жалпыға бірдей қабылданған әлемдік тәжірибе, мемлекеттік жастар саясатын қалыптастырудың тиімді құралы деп қорытынды жасауға болады.

Осылайша, Қазақстанда жастар саясаты әлеуметтік саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, жастар арасында масылдық көңіл-күй дамытылмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. 2015 жылғы 9 ақпандағы «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы (07.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен)
2. 2015 жылғы 23 сәуірдегі № 233 республикалық жастар форумын өткізу тәртібін бекіту туралы
3. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы.

Қайырбек М.С.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
элеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: meryka_0894@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕҢБЕК КОДЕКСІ
(2015 жылғы 23 қарашадан 07.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер
және толықтырулармен)

Еңбек заңнамасы - еңбек қатынастарының пайда болу, әрекет ету және тоқтату тәртібін реттейтін, қызметкерлердің бірлескен еңбек режимін анықтайтын, еңбек өлшемін, еңбекті қорғау ережелерін және еңбек дауларын қарау тәртібін, яғни еңбек қатынастарын реттейтін заңнаманың тәуелсіз саласын белгілейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. *Еңбек заңнамасының мәні - қызметкерлердің еңбекке тікелей қатысу процесінде туындайтын қатынастары.*

Осылайша, 23.11.2015 жылы еңбек құқығы субъектілері арасындағы еңбек қатынастарын реттеу үшін ҚР жаңа Еңбек кодексі (*бұдан әрі-ҚР ЕК*) қабылданды, ол 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап заңды күшіне енді.

Осы Кодекстің күші, егер заңдарда және Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарда өзгеше қарастырылмаса, Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан жұмыскерлер мен жұмыс берушілерге, оның ішінде есептік тіркеуден өткен шетелдік заңды тұлғалардың филиалдарына және (немесе) өкілдіктеріне қолданылады.

Қазақстан Республикасының заңдары осы Кодексте белгіленген құқықтар, бостандықтар мен кепілдіктер деңгейін төмендетпеуге тиіс. (***ҚР ЕК-нің 8-бабы***)

Қазақстан Республикасы ЕК-нің 2-бабына сәйкес: «1. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Еңбек Кодексінен, Қазақстан Республикасының заңдарынан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.

2. Осы Кодексте көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының басқа заңдарына еңбек қатынастарын, элеуметтік әріптестік пен еңбекті қорғау қатынастарын реттейтін нормаларды енгізуге тыйым салынады.

3. Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта осы Кодекстегіден өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың қағидалары қолданылады.

Халықаралық шарттан оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар еңбек қатынастарына тікелей қолданылады.»

Жоғарыда айтылғандарға сүйенетін болсақ, ҚР еңбек заңнамасы ҚР Конституциясына негізделген және егер ҚР еңбек заңнамасы ҚР-да ратификацияланған халықаралық шарттарға қайшы келсе, онда бұл жағдайда халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

ҚР ЕК-нің 3-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы **еңбек заңнамасының мақсаты** еңбек қатынастары тараптарының құқықтары мен мүдделерін қорғауға, еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтардың ең төменгі кепілдіктерін белгілеуге бағытталған еңбек қатынастарын және еңбек қатынастарымен тікелей байланысты өзге де қатынастарды құқықтық реттеу болып табылады.

Қазақстан Республикасы **еңбек заңнамасының міндеттері** еңбек қатынастары тараптары мүдделерінің теңгеріміне, әлеуметтік тұрақтылыққа, қоғамдық келісімге бағытталған қажетті құқықтық жағдайлар жасау болып табылады.

Қазақстан Республикасы Еңбек заңнамасының қағидаттары болып табылады (**ҚР ЕК 4-бабы**):

- 1) адамның және азаматтың еңбек саласындағы құқықтарын шектеуге жол бермеу;
- 2) еңбек бостандығы;
- 3) еңбек саласындағы кемсітушілікке, мәжбүрлі еңбекке және балалар еңбегінің ең нашар түрлеріне тыйым салу;
- 4) қауіпсіздік және гигиена талаптарына сай келетін еңбек жағдайларына құқықты қамтамасыз ету;
- 5) жұмыскердің өмірі мен денсаулығының басымдығы;
- 6) еңбегі үшін жалақының ең төмен мөлшерінен кем емес сыйақы алу құқығын қамтамасыз ету;
- 7) демалу құқығын қамтамасыз ету;
- 8) қызметкерлердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігі;
- 9) жұмыскерлер мен жұмыс берушілердің өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін бірігу құқығын қамтамасыз ету;
- 10) әлеуметтік әріптестікті нығайтуға және дамытуға мемлекеттің жәрдемдесуі;
- 11) еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау мәселелерін мемлекеттік реттеу.

ҚР Конституциясының 24-бабына және ҚР ЕК-нің 5-бабына сәйкес әркімнің еңбекті еркін таңдауға немесе еңбекке қандай да бір кемсітусіз және мәжбүрлеусіз еркін келісуге құқығы бар, өзінің еңбекке қабілеттілігіне билік етуге, кәсіп пен қызмет түрін таңдауға құқығы бар, яғни ҚР азаматтарына мемлекет еңбек бостандығына кепілдік береді.

Қазақстан Республикасында ешкімді де еңбек құқықтарын іске асыру кезінде шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлкітік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне, жасына немесе дене кемістіктеріне, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына байланысты ешқандай кемсітуге болмайды.

Еңбек саласында кемсітушілікке ұшырадым деп есептейтін адамдар Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен сотқа немесе өзге де орындарға жүгінуге құқылы (**ҚР ЕК-нің 6-бабы**). Сондай-ақ Қазақстанда мәжбүрлі еңбекке тыйым салынған (**ҚР ЕК-нің 7-бабы**).

Еңбек құқығы субъектілері арасында, яғни қызметкер мен жұмыс беруші арасында еңбек қатынастары пайда болуы үшін *еңбек шартын* жасасу қажет. Еңбек шарты жазбаша нысанда кемінде екі данада жасалады және оған тараптар қол қояды. Еңбек шартының бір-бір данасы жұмыскер мен жұмыс берушіде сақталады.

Еңбек шарты бойынша Жұмыскер жұмысты (еңбек функциясын) жеке өзі орындауға, еңбек тәртіптемесі қағидаларын сақтауға міндеттенеді, ал жұмыс беруші жұмыскерге келісілген еңбек функциясы бойынша жұмыс беруге, осы Кодексте, Қазақстан Республикасының заңдарында және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде, ұжымдық шартта, жұмыс берушінің актілерінде көзделген еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге, жұмыскерге уақтылы және толық мөлшерде жалақы төлеуге міндеттенеді (**ҚР ЕК-нің 24-бабы**). **ҚР ЕК-нің 28-бабына** сәйкес еңбек шартында болуы тиіс:

- 1) тараптардың деректемелері;
- 2) белгілі бір мамандық, кәсіп, біліктілік немесе лауазым бойынша жұмысы (еңбек функциясы);
- 3) жұмысты орындау орны;
- 4) еңбек шартының мерзімі;
- 5) жұмыстың басталу күні;
- 6) жұмыс уақыты мен тынығу уақытының режимі;
- 7) еңбекке ақы төлеу мөлшері және өзге де шарттары;
- 8) егер жұмыс ауыр жұмыстарға жататын болса және (немесе) зиянды және (немесе) қауіпті жағдайларда орындалатын болса, еңбек жағдайларының сипаттамасы, кепілдіктер мен жеңілдіктер;
- 9) жұмыскердің құқықтары мен міндеттері;
- 10) жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттері;
- 11) еңбек шартын өзгерту және тоқтату тәртібі;
- 12) тараптардың жауапкершілігі;
- 13) жасалу күні және реттік нөмірі.

Еңбек тәртіптемесінің қағидаларын жұмыс беруші бекітеді.

Еңбек тәртіптемесінің қағидаларында жұмыскерлердің жұмыс уақыты мен тынығу уақыты, еңбек тәртібін қамтамасыз ету шарттары, еңбек қатынастарын реттеудің өзге де мәселелері белгіленеді (**ҚР ЕК-нің 63-бабы**).

Жұмыс беруші еңбектегі жетістіктері үшін қызметкерлерді көтермелеудің әртүрлі түрлерін қолдануға құқылы.

Қызметкердің тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін жұмыс беруші тәртіптік жазалардың мынадай түрлерін қолдануға құқылы (**ҚР ЕК-нің 64-бабы**): 1) Ескерту; 2) сөгіс; 3) қатаң сөгіс; 4) ҚР Еңбек кодексінде

белгіленген жағдайларда жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу (52-бап).

Жұмыс уақыты – жұмыскер жұмыс берушінің актілеріне және еңбек шартының талаптарына сәйкес еңбек міндеттерін орындайтын уақыт, сондай-ақ осы Кодекске, Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілеріне, ұжымдық шартқа, жұмыс берушінің актісіне сәйкес жұмыс уақытына жатқызылған өзге де уақыт кезеңдері. Қолданыстағы еңбек заңнамасында **қалыпты жұмыс уақыты**, **қысқартылған жұмыс уақыты**, **толық емес жұмыс уақыты**, **үстеме жұмыс және түнгі уақыттағы жұмыс** қарастырылған.

Жұмыс уақытының **қалыпты ұзақтығы аптасына 40 сағаттан** аспауы тиіс. Еңбек шартында жұмыс уақытының қалыпты ұзақтығы үшін ақы төлене отырып, жұмыс уақытының аз ұзақтығы қарастырылуы мүмкін (**ҚР ЕК-нің 68-бабы**).

Жұмыс уақытының **қысқартылған ұзақтығы** қызметкерлердің жекелеген санаттары үшін ғана белгіленеді (14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар, ауыр физикалық жұмыстарда және еңбек жағдайлары зиянды жұмыстарда істейтін тұлғалар).

– 14 жастан 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар үшін **аптасына 24 сағат**; 16 жастан 18 жасқа дейін - **аптасына 36 сағат** белгіленеді;

– Ауыр жұмыстарда істейтін қызметкерлер үшін - аптасына 36 сағат.

– I және III топтағы мүгедектер үшін - аптасына 36 сағат (**ҚР ЕК 69-бабы**)..

Толық емес жұмыс уақыты жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы келісім бойынша белгіленеді. Бұл режимдегі еңбекақы жұмыс істеген уақытқа пропорционалды немесе өнімге байланысты жүзеге асырылады.

Толық емес жұмыс уақыты жағдайындағы жұмыс уақыты жалпы үздіксіз жұмыс өтіліне және мамандығы бойынша жұмыс өтіліне есептеледі (**ҚР ЕК-нің 70-бабы**).

Үстеме жұмыс - бұл заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығынан асатын жұмыс. Мұндай жұмыстарға тартуға: елді қорғауға арналған жұмыстарға, төтенше жағдайларды, дүлей зілзалаларды, өндірістік аварияларды болғызбауға және оларды жоюға арналған жұмыстарға; халықты сумен және газбен жабдықтау, жылыту, жарықтандыру, кәріз, көлік, байланыс жөніндегі қоғамдық жұмыстарға; ауысым келмеген жағдайда жұмысты жалғастыру үшін жағдайларды қоспағанда, қызметкердің келісімімен ғана жол беріледі.

Түнгі уақыттағы жұмыс. Түнгі уақыт 22-ден таңғы 6-ға дейін. Жүкті әйелдерді түнгі жұмыстарға тартуға олардың келісімімен ғана жол беріледі. 18 жасқа толмаған адамдар және медициналық қорытындысы бар өзге де адамдар түнгі уақыттағы жұмыстарға жіберілмейді. Егер жұмыс уақытының 50% - ы түнгі уақытқа келетін болса, ауысым түнгі болып есептеледі (**ҚР ЕК-нің 76-бабы**).

Демалыс уақыты. ҚР Конституциясының 24-бабы мен ҚР Еңбек кодексінде демалу құқығы қарастырылған. **Демалыс уақыты** - бұл қызметкер өз міндеттерін орындаудан босатылатын, оны өз қалауы бойынша пайдаланатын уақыт.

Демалыс түрлері: 1. жұмыс күні ішіндегі үзілістер; 2. күнделікті (ауысымаралық) демалыс (кемінде 12 сағат); 3. демалыс күндері; 4. мереке күндері; 5. демалыстар: - жыл сайынғы ақылы еңбек демалыстары (кемінде 24 күн); - әлеуметтік демалыстар (жалақысы сақталмайтын, оқу демалысы, бала туу, бала асырап алу)

Еңбекке ақы төлеу - ҚР Еңбек кодексіне және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілеріне, сондай-ақ келісімдерге, еңбек, ұжымдық шарттарға және жұмыс берушінің актілеріне сәйкес қызметкерге еңбегі үшін сыйақыны міндетті төлеуді жұмыс берушінің қамтамасыз етуімен байланысты қатынастар жүйесі.

Тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы ҚР Заңында жыл сайын белгіленетін **айлық жалақының ең төмен мөлшері ең төмен күнкөріс деңгейінен кем болмауға тиіс** және ол қосымша ақылар мен үстемеақыларды, өтемақы мен әлеуметтік төлемдерді, сыйлықақылар мен басқа да ынталандырушы төлемдерді қамтымайды және жұмыс істелген уақытқа пропорционалды түрде төленеді.

Қорытындылай келе, еңбек заңнамасының маңыздылығы мен мәні өндірістің өсуі мен тиімділігіне ықпал ету, еңбек өнімділігін арттыру, еңбек тәртібін нығайту, жұмысшылардың еңбек және өмір сүру жағдайларын жақсарту болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдум кезінде қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы. (23.03.2019 ж. жағдай бойынша өзгерістер және толықтырулармен)

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек кодексі (07.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

3. Айман Т. О. Еңбек құқығы. Оқу құралы. М.: РИОР, Инфра - М, 2016. 176 б.

4. Хамзин А. Ш., Хамзина Ж. А., Хамзина А. А. Еңбек құқығы: оқулық. – Астана, 2012. - 594 б.

Қайырбек М.С.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: meryka_0894@mail.ru

«МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ

(3.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

Мемлекеттік қызметті құру және оны құқықтық реттеу қажеттілігі мемлекеттің өзінің міндеттерімен және функцияларымен, сондай-ақ мемлекеттік органдардың (заң шығарушы, атқарушы және сот билігі) кадрлық әлеуетін ұйымдастыру қажеттілігімен байланысты. Тек қызметкерлер ғана мемлекеттік органдардың көптеген құрылымдарында, құрылтайларда және ұйымдарда, басқару және басқару жүйесінің ішкі институттарында персонал ретінде әрекет етеді; тек олардың құзыреттілігі ғана мемлекет пен қоғамдағы қажетті құқықтық тәртіпті орнату мақсатында басқарудың нақты қолданылуын анықтайды.

2015 жылдың 23 қарашасында ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев "Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы" Заңға қол қойды. Бұл заң 12 тараудан және 69 баптан тұрады.

Мемлекеттік қызмет туралы Заңның **1 – бабының 6 – тармағына** сәйкес ***Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі (бұдан әрі - мемлекеттік қызмет)*** - мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызметі.

Мемлекеттік қызмет ұғымын заңды түрде түсіндіру - мемлекеттік қызмет дегеніміз өкілетті, атқарушы және сот билігі мемлекеттік органдарындағы қызметкерлердің кәсіби қызметі екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, осы Заң, Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілері мемлекеттік қызметтің құқықтық негізін құрайды (***ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының 2-бабы***).

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет туралы Заңының күші қолданылады: 1) Қазақстан Республикасының Конституциясында, конституциялық заңдарында немесе өзге де заңнамалық актілерінде олар үшін өзгеше құқықтық мәртебе айқындалған жағдайларды қоспағанда, барлық мемлекеттік қызметшілерге; 2) Қазақстан Республикасының заңдарында және Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде реттелмеген бөлігінде жергілікті өкілді органдар тағайындайтын немесе Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес сайланатын мемлекеттік әкімшілік қызметшілерге; 3) Қазақстан Республикасының құқық қорғау

қызметі туралы заңнамалық актілерінде көзделген ерекшеліктері бар құқық қорғау қызметін өткеріп жүрген мемлекеттік қызметшілерге; 4) техникалық қызмет көрсетуді жүзеге асыратын және мемлекеттік органдардың жұмыс істеуін қамтамасыз ететін тұлғаларға; 5) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және оның ведомстволарының, қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау мен қадағалау жөніндегі уәкілетті органның қызметшілері мен техникалық қызметшілеріне; 6) Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес еңбек шарты негізінде мемлекеттік органдарда қызметін жүзеге асыратын тұлғаларға, оның ішінде мемлекеттік органдардағы шетелдік жұмыскерлерге (**ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының 3-бабы**).

Мемлекеттік қызмет белгілі бір принциптерге – заңнамада бекітілген негізгі идеяларға негізделген. "Мемлекеттік қызмет туралы" ҚР заңдарында белгіленген мемлекеттік қызмет қағидаттары барлық заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілер үшін модель болып табылады, сондай-ақ жария қызмет қағидаттарының жүйесін айқындайды.

ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының **4-бабына** сәйкес, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет мынадай қағидаттарға негізделеді:

- 1) заңдылық;
- 2) қазақстандық патриотизм;
- 3) мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуіне қарамастан мемлекеттік қызмет жүйесінің бірлігі;
- 4) азамат құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің мемлекет мүдделері алдындағы басымдықтары;
- 5) мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі, нәтижелілігі, тазалығы;
- 6) азаматтың мемлекеттік қызметке қол жеткізуге тең құқығы;
- 7) азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруінің еріктілігі;
- 8) мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі;
- 9) меритократия-мемлекеттік қызметшінің жеке сіңірген еңбегі мен жетістіктерін мойындау, оны мемлекеттік қызмет бойынша қабілеттері мен кәсіби даярлығымен үйлесімділікте ілгерілету;
- 10) жоғары мемлекеттік органдар және лауазымды тұлғалар өз өкілеттіктері шегінде алған шешімдерді орындаудың бағынысты мемлекеттік қызметшілер мен төмен тұрған мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілері үшін міндеттілігі;
- 11) мемлекеттік қызметшілердің бақылауда болуы және есептілігі;
- 12) мемлекеттік қызметшінің лауазымдық міндеттемелерін орындамағаны не тиісінше орындамағаны және өзінің лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін жеке жауаптылығы;
- 13) әдептілік;
- 14) құқық бұзушылықтарға төзбеушілік;
- 15) мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын қызметтен басқа көпшіліктің пікірі мен жариялылықты есепке алу;

16) мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуы;
17) мәні бірдей жұмысты орындағаны үшін еңбекақының тең төленуі;
18) лауазымдық міндеттемелерін үлгілі орындағаны, мінсіз мемлекеттік қызметі, ерекше маңызды және күрделі тапсырмаларды орындағаны үшін мемлекеттік қызметшілерді көтермелеу;

19) мемлекеттік қызметшілерді оқытудың үздіксіздігі және қажетті құзыреттерін дамыту;

20) мемлекеттік қызметшілерді даярлаудың, қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың практикалық бағдарлануы.

Мемлекеттік органдарда саяси партиялар ұйымдарын құруға жол берілмейді. Мемлекеттік қызметшілер лауазымдық өкілеттіктерін орындау кезінде Қазақстан Республикасының қажетті заңнамасын басшылыққа алады және саяси партиялардың, қоғамдық бірлестіктер мен олардың органдарының шешімдеріне байланысты болмайды.

Мемлекеттік қызметшінің құқықтық жағдайы және Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің мемлекеттік лауазымдарының жіктелуі. ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының **1-бабы 6-тармағында** мемлекеттік қызметші ұғымы анықталған: *«бұл Қазақстан Республикасының заңнамалық органында белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттерден не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан ақы төленетін мемлекеттік жауапкершілікті өзіне алатын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы.»*

Заңның көрсетілген нормасынан мемлекеттік қызметшіні сипаттайтын үш белгіні бөліп көрсетуге болады:

1) ол мемлекеттік органда лауазымға ие Қазақстан Республикасының азаматы болуға тиіс. Бұдан әрі бұрын қолданыста болған Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 29 желтоқсандағы «Мемлекеттік қызмет туралы» заңдық күші бар Жарлығымен белгілі бір жағдайда шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды мемлекеттік қызметке алуға мүмкіндік берілгенін атап өту қажет. ҚР Заңы бойынша мұндай мүмкіндік қарастырылмаған;

2) мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында оның функционалдық міндеттері өкілеттіктерді жүзеге асыруға байланысты болуы тиіс. Яғни, белгілі бір тұлғалар мемлекеттік органдарда тікелей жұмыс істегенмен қызметі мемлекеттік органдарға техникалық қызмет көрсетумен және олардың жұмыс істеуін қамтамасыз етумен байланысты болса, бұл көрсетілген Заңның 4-бабына сәйкес мемлекеттік қызметшілерге жатпайды. Мемлекеттік органдар қызметкерлерінің мемлекеттік қызметшілер мен техникалық персоналға осылай «бөлінуі» ҚР Президентінің "Мемлекеттік қызмет туралы" (7-бап) Жарлығында қарастырылған;

3) нның еңбегіне ақы төлеу республикалық немесе жергілікті бюджеттердің қаражатынан немесе Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан жүргізілуге тиіс.

8-бапқа сәйкес, мемлекеттік қызметшінің мәртебесі Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген мемлекеттік қызметте болуға байланысты шектелген Қазақстан Республикасының азаматы ретінде мемлекеттік қызметшінің жалпы құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін, сондай-ақ мемлекеттік қызмет ерекшеліктеріне байланысты құқықтарды, міндеттер мен есептілікті қамтиды.

Қазақстан Республикасының азаматы мемлекеттік лауазымға тағайындалған немесе сайланған кезден бастап мемлекеттік қызметші мәртебесіне ие болады және Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет саласындағы заңнамасында белгіленген тәртіппен мемлекеттік қызмет атқаруды тоқтатқан сәттен бастап оны жоғалтады.

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтары мен міндеттері - бұл мемлекеттік-қызметтік қатынастар саласында оларды тиісті және ықтимал жүргізудің белгіленген және мемлекет кепілдік берген шараларының ерекше түрі. Бұл ретте, біріншіден, нақты лауазым бойынша өкілеттіктерді айқындайтын лауазымдық құқықтар мен міндеттерді, екіншіден, мемлекеттік лауазымдарына қарамастан барлық мемлекеттік қызметшілер үшін белгіленген жалпы құқықтар мен міндеттерді ажырату керек, ол «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңында, атап айтқанда, заңның **екінші тарауындағы 9-12 баптарда** айқындалған.

ҚР мемлекеттік қызмет туралы заңы мемлекеттік қызметшілерді екі түрге жіктеуді енгізді:

1) А корпусы мен Б корпусы болып бөлінетін әкімшілік мемлекеттік қызметші.

2) саяси мемлекеттік қызметші.

Әкімшілік мемлекеттік қызметші - мемлекеттік саяси қызметшілердің құрамына кірмейтін, мемлекеттік органда лауазымдық өкілеттіктерді тұрақты кәсіби негізде жүзеге асыратын мемлекеттік қызметші. Өз кезегінде, оның тағайындалуы (сайлануы), босатылуы және қызметі саяси-айқындаушы сипатқа ие және саяси мақсат пен міндетті іске асыруға жауапты мемлекеттік қызметші саяси мемлекеттік қызметші болып табылады, **(ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының 1-бабының 1, 9-тармақшасы).**

Жоғарыда айтылғандардан, әкімшілік мемлекеттік қызметшінің ерекшелігін, оған сәйкес "саяси мемлекеттік қызметші" ұғымын саралауға келесілер мүмкіндік береді:

1. Әкімшілік мемлекеттік қызметші саяси мемлекеттік қызметшілер құрамына кірмейді;

2. Оның тиісті өкілеттіктерін жүзеге асыруы кәсіби негізде жүргізіледі;

3. Мемлекеттік әкімшілік қызметшіні тағайындау (сайлау), босату және оның әрекеті саяси-айқындаушы сипатта болмайды;

4. Ол саяси мақсаттар мен міндеттерді іске асыруға жауапты емес.

Осылайша, саяси мемлекеттік қызметшіні саяси бағыттағы қызметі сипаттайтынын көруге болады.

Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік органдар аппаратында жұмыс істей жүріп, заңдар мен саяси бағдарламаларды іске асыра отырып, әзірленген саяси бағытты қалыптастырып қоймай, оны сондай-ақ жүргізеді.

ҚР Мемлекеттік қызмет туралы Заңының **7-бабы** мемлекеттік қызметшілер атқаратын саяси міндеттерді белгілейді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы қолданыстағы заңнамасына сәйкес саяси лауазымдарға мемлекеттік саяси қызметшілердің лауазымдары жатқызылды:

1. ҚР Президенті тағайындайтын оның орынбасарлары;
2. ҚР Парламентінің Палаталары тағайындайтын және сайлайтын Парламент палаталарының төрағалары және оның орынбасарлары;
3. Орталық атқарушы органдар мен ведомстволарды басқарушылар (басшылары), оның орынбасарлары.

2015 жылы ҚР Тұңғыш Президентінің Жарлығымен «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексі» қабылданды. Осы Кодекстің міндеті:

- мемлекеттік қызметшілердің моральдық-этикалық бейнесіне қойылатын негізгі талаптарды, сондай-ақ олардың мінез-құлқының базалық стандарттарын белгілеу
- қоғамның мемлекеттік органдарға сенімін нығайту
- мемлекеттік қызметте өзара қарым-қатынастың жоғары мәдениетін қалыптастыру
- мемлекеттік қызметшілердің әдепсіз мінез-құлық жағдайларының алдын алу

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет реформасы жаңа экономикалық жағдайларға бейімделген, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын сапалы жаңа деңгейде іске асыруға қабілетті кадр әлеуетін қалыптастыруға; мемлекеттік қызметтің кадр құрамының кәсібилігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қызметтің мансаптық моделіне көшуге; мемлекеттік қызметшілерді олардың іскерлік сапаларына сәйкес іріктеудің және ілгерілетудің ашық және жария рәсімдерін енгізуге; кадрлардың біліктілігін тұрақты арттыру және оларды әлеуметтік-құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге бағытталуға тиіс екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, кәсіби дайындығына қойылатын барлық талаптарға жауап беретін мемлекеттік қызметшілерді қожайыннан қоғамның қызметшісіне айналуға шақырады. Осыған орай еліміздің Тұңғыш Президенті «Қазақстан-2050» Қазақстан халқына Жолдауында «жаңа буын қызметкері - ұлттың қызметшісі, патриот және әділ, өз ісіне адал әрі кәсіби маман» деп атап өтті. Қоғам қазіргі мемлекеттік қызметтен дәл осыны күтеді.

Мемлекет өз алдына қойған осы биік мақсаттарға қол жеткізу биліктің барлық органдары мен институттарының, іскерлік, ғылыми және

сараптамалық қоғамдастықтың күш-жігерін қосымша жұмылдыруды және осыған қатысты көптеген жаңа, ерекше көзқарастар мен тәсілдерді қажет етеді.

Ең бастысы, кешенді жаңғырту процесі бүкіл ел халқының, қоғамдастықтың барлық топтары мен институттарының мүддесі үшін және солардың тікелей қатысуымен өтуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. 2015 жылғы 23 қарашадағы "Мемлекеттік қызмет туралы" ҚР Заңы 3.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтыруларымен

2. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің жаңа моделінің тұжырымдамасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 21 шілдедегі № 119 Жарлығы.

3. "Қазақстан-2050" стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің 2012 жылғы 14 желтоқсандағы жаңа саяси бағыты

4. А.З. Тұрысбек "Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет : теория және практика мәселелері" : заң ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертацияның авторефераты. / . -М., 2012. -58 б.

5. Тұрсынқұл Е.Б. «Қазіргі даму кезеңіндегі мемлекеттік қызмет» Магистранттар мен PhD докторанттардың I респ. ғылыми.-теор. конф. материалдары, Астана, 23 сәу. 2010 ж. / Жауапты. ред. Б.Ж. Әбдірайым. – Астана: Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2010. 232-238 бб.

Қайырбек М.С.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
элеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: meryka_0894@mail.ru

«ТІЛ ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ
(1997 жылғы 11 шілдедегі
10.01.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер және толықтырулармен)

Тілі – адамды адам ететін ғана емес, халықты халық ететін ғажайып сый. Тіл халықтың, ұлттың бірегей дүниетанымын жүзеге асырады, оның рухының, менталитетінің, мінезінің өзіне тән ерекшеліктерін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында әрқашан мемлекет халықтарының тілдік байлығын дамытуға ерекше қамқорлықпен және ықыласпен қарады, оның қазіргі қоғамды дамытудағы рөлін түсінді.

Қазақстан - тіл саясаты проблемаларын өткір қақтығыстар мен күйзелістерсіз шешкен аз елдердің бірі. Елімізде республика аумағында тұратын барлық этностардың тілдерін еркін дамытуға жағдай жасалған.

Мемлекет бұл процесті жан-жақты қолдайды. Біздің еліміздің тіл саясаты сондай-ақ адами капиталды дамыту үшін барлық мүмкіндіктерді ұсынады, бұл әлемнің неғұрлым дамыған 30 елінің қатарына кіру үшін елді жаңғырту қарсаңында қазір ерекше маңызды.

Қазақстан Республикасының заңнамалық-құқықтық, нормативтік-құқықтық реттелуі және тіл саясатын қалыптастыруы ҚР Парламенті, ҚР Президенті және ҚР Үкіметі қабылдаған бірқатар құжаттармен жүзеге асырылады. Бұл «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заң (1997 жылғы 11 шілдедегі 10.01.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен.), Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы туралы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Жарлығы, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары, Ел бірлігі доктринасы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлт жоспары. «100 нақты қадам: баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» және "Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асыру жөніндегі 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 Қаулысы.

Қазақстан Республикасы **Конституциясының 7-бабында:**

- «1. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл-қазақ тілі.
2. Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады.
3. Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызуға қамқорлық жасайды.»

Қазақстан Республикасы **Конституциясының 14-бабы:** «1. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.»

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциясында Тілдер туралы келесі баптарда айтылған:

- 19-бап - *әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға толық құқығы бар;*

- 41-бап - *Республика Президенті болып тұмысынан республика азаматы болып табылатын, 40 жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда кемінде 15 жыл тұратын республика азаматы сайлана алады;*

- 58-бап - *палаталарды мемлекеттік тілді еркін меңгерген өз депутаттарының арасынан Сенат пен Мәжіліс сайлаған төрағалар басқарады;*

- 93-бап - *жергілікті және өкілді органдардың Тілдерді іске асырудағы міндеттері.*

ҚР Конституциясының 93-бабында: «Конституцияның 7-бабын іске асыру мақсатында Үкімет, жергілікті өкілді органдар арнайы заңға сәйкес Қазақстан Республикасының барлық азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруі үшін қажетті ұйымдастырушылық, материалдық және техникалық жағдайдың бәрін жасауға міндетті» делінген.

1997 жылы ҚР Тіл туралы Заңы қабылданады. Онда, атап айтқанда, мемлекеттік тіл – мемлекеттің барлық аумағында қоғамдық қатынастардың барлық салаларында қолданылатын мемлекеттік басқару, заңнама, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі екендігі атап өтілді. Қазақ тілін меңгеру – әрбір азаматтың парызы, ал тілдің өзі-қазақстандықтарды топтастырудың маңызды факторы.

ҚР Тіл туралы Заңы Қазақстан Республикасында тілдердің қолданылуының құқықтық негіздерін, мемлекеттің оларды оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасаудағы міндеттерін белгілейді, Қазақстан Республикасында қолданылатын барлық тілдерге бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз етеді. **Тіл туралы Заңның құрылымы:**

1 тарау. Жалпы ережелер.

2 тарау. Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен жергілікті басқару органдарындағы тіл.

3 тарау. Тіл-білім, ғылым, мәдениет және бұқаралық ақпарат құралдары саласында.

4 тарау. Тіл-елді мекендердің атауларында, меншікті атауларда, көрнекі ақпаратта.

5 тарау. Тілдерді құқықтық қорғау.

6 тарау. Шет елдермен және халықаралық ұйымдармен қатынастарда тілдерді пайдалану.

Тіл туралы заңдар Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қолданылады.

«ҚР Тіл туралы» Заңында қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде айқындалған. Біздің мемлекеттік тіліміз Елмен бірге жетілдірілуде және оның қолданылу аясын кеңейтуде.

Тілдерді мемлекеттік қорғау (тіл туралы Заңның 23-бабы): Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар осы тілдердің қолданылуы мен дамуы үшін қажетті жағдайлар жасайды.

Тілдерді дамыту мемлекеттік тілдің басымдығын және іс қағаздарын жүргізуді қазақ тіліне кезең-кезеңімен көшіруді көздейтін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарымен қамтамасыз етіледі.

Тілдер туралы Заңның 24-бабында Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық туралы былай делінген: «Мемлекеттік органдардың бірінші басшылары не жауапты хатшылар немесе Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын өзге де лауазымды адамдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнамасын бұзғаны үшін кінәлі жеке және заңды тұлғалар

Лауазымды адамның мемлекеттік тілді білмеу желеуімен жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қабылдаудан бас тартуы, мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің қолданылу саласында оларды қолдануға кез келген кедергі келтіру, сондай-ақ деректемелер мен көрнекі ақпаратты орналастыру жөніндегі талаптарды бұзу Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеп соғады.»

Қазақстанда тілдерді дамыту үшін 2011 жылы арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылданды. 2020 жылға дейінгі іс-қимыл жоспары «үйлесімді тіл саясатын» жүргізуді көздейді.

2017 жылы Тілдер саласындағы басты жаңалық қазақ тілінің латын графикасына көшуі болды. Еліміздің Тұңғыш Президенті «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында мемлекеттік аппаратқа осындай тапсырма берді. Мәтінде іс қағаздарын жүргізу, мерзімді басылымдар мен оқулықтар 2025 жылдан бастап латын қарпінде толық шығарылатыны көрсетілген. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындау қолға алынуға тиіс.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Біз еліміздегі барлық этникалық топтардың тілдері мен мәдениетін дамыту үшін жағдай жасауды жалғастырамыз. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, **ұлттаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді деп есептеймін.** Алайда, мұндай деңгейге жету үшін **үлкен мәлімдемелер емес, біздің ортақ ісіміз қажет.** Сонымен қатар, тіл үлкен саясаттың құралы екенін есте ұстаған жөн».

Бүгінгі таңда тілдерді білу сан алуан және жан-жақты ақпарат алуға, Интернетті пайдалануға ғана емес, сонымен қатар іскерлік байланыстар жүргізуге, тиімді шарттар жасасуға, кез келген қызмет саласында Қазақстанды әлемдік аренада лайықты танытуға көмектеседі.

ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы қаулысымен Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асыру жөніндегі 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама бекітілді.

Бағдарламаның мақсаты - қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз ете отырып, латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғыртуға, тіл мәдениетін одан әрі арттыруға және тіл капиталын дамытуға бағытталған үйлесімді тіл саясатын жүргізу.

Бағдарламаның міндеттері:

1. Латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту
  2. Этносаралық қатынас тілі ретінде мемлекеттік тілдің рөлін күшейту
  3. Қазақстан азаматтарының тілдік капиталын дамыту
- «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Қазақстан Республикасының Заңын және ҚР-дағы тіл саясатын іске асыру саласындағы басқа да заңнамалық актілерді қабылдау мемлекеттік тілді қолдау мен дамыту үшін де, Қазақстан халқы сөйлейтін басқа тілдерді оқып-үйренуге жағдай жасау үшін де маңызды. ҚР-ның қазіргі тіл саясаты Қазақстанда адам әлеуетін дамыту үшін барлық мүмкіндіктерді ұсынады, бұл елдің әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру қарсаңында аса маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (23.03.2019 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
2. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі Тіл туралы Заңы (10.01.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)
3. Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы
4. Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асыру жөніндегі 2020 - 2025 жылдарға арналған 2019 жылғы 31 желтоқсандағы мемлекеттік бағдарлама <https://www.zakon.kz/5002543-programma-po-realizatsii-yazykovoy.html>
5. [Юрий Масанов](#) «Қазақстандағы тіл және тіл саясаты туралы білуге қажет нәрселер» 28 апреля 2018 <https://informburo.kz/cards/vsyo-chto-nuzhno-znat-o-yazykah-i-yazykovoy-politike-v-kazahstane.html>

Қайырбек М.С.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: meryka_0894@mail.ru

Ивлева Е.Н.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі
e-mail: Eivleva84@mail.ru

2011 жылғы 11 қазандағы
Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы
(22.12.2016 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢЫ

Осы Заң Қазақстан Республикасының өзін демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратынын, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығын растайтынын, әркімнің діни нанымына қарамастан тең құқылы болуына кепілдік беретінін, ханафи бағытындағы исламның және православиелік христиандықтың халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі тарихи ролін танытынын, Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейтінін, конфессияаралық келісімнің, діни төзімділіктің және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын мойындайтынын негізге алады.

Мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінген.

Діни бірлестіктер және Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар дінге көзқарасына қарамастан заң алдында тең.

Ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті болып белгіленбейді.

Рухани (діни) білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиелеу жүйесі дін мен діни бірлестіктерден бөлінген және зайырлы сипатта болады.

Заңды діни қызметке кедергі жасауға, жеке тұлғалардың дінге көзқарасы себептері бойынша азаматтық құқықтарының бұзылуына немесе олардың діни сезімдерін қорлауға, қандай да бір дінді ұстанушылар қастерлейтін заттарды, құрылыстар мен орындарды бүлдіруге жол берілмейді.

Әркім Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес діни немесе өзге де нанымдарды ұстануға, оларды таратуға, діни бірлестіктердің қызметіне қатысуға және миссионерлік қызметпен айналысуға құқылы.

Ешкімнің өзінің діни сенімі себептері бойынша Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген міндеттерді атқарудан бас тартуға құқығы жоқ.

Діни қызметшілер, миссионерлер, діни бірлестіктердің басшылары немесе қатысушылары болып табылатын Қазақстан Республикасының азаматтары саяси өмірге Қазақстан Республикасының барлық азаматтарымен бірдей тек өз атынан ғана қатыса алады.

Дін мен діни бірлестіктердің мемлекеттен бөліну қағидатына сәйкес мемлекет:

1) Қазақстан Республикасы азаматының, шетелдік пен азаматтығы жоқ адамның дінге және ұстанатын дініне өз көзқарасын айқындауына, ата-аналардың немесе олардың өзге де заңды өкілдерінің балаларды өз нанымдарына сәйкес тәрбиелеуіне, мұндай тәрбиелеу баланың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін, оның құқықтарына қысым жасайтын және жауапкершілігін шектейтін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысына, егемендігіне және аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған жағдайларды қоспағанда, араласпайды;

2) діни бірлестіктерге мемлекеттік органдардың функцияларын орындауды жүктемейді;

3) егер діни бірлестіктердің қызметі Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келмесе, діни бірлестіктердің қызметіне араласпайды;

4) дін ұстанатын және оны ұстанбайтын Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар арасында, сондай-ақ әртүрлі діни бірлестіктер арасында өзара төзімділік пен құрмет қатынастарын орнатуға ықпал етеді.

Дін мен діни бірлестіктердің мемлекеттен бөліну қағидатына сәйкес діни бірлестіктер:

1) Мемлекеттік органдардың функцияларын орындамайды және олардың қызметіне араласпайды;

2) саяси партиялардың қызметіне қатыспайды, оларға қаржылық қолдау көрсетпейді, саяси қызметпен айналыспайды;

3) Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарын сақтауға міндетті.

Діни негіздегі партиялардың қызметіне, мақсаттары мен іс-әрекеттері мемлекетте бір діннің үстемдігін орнықтыруға, діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен және өзге де құқыққа қарсы іс-әрекеттермен байланысты діни өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруға бағытталған діни бірлестіктерді құруға және олардың қызметіне тыйым салынады.

Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметіне, сол сияқты Қазақстан Республикасының азаматтарын, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды дінге көзқарасын айқындауда, діни бірлестіктердің қызметіне, діни жораларға және дінді оқып-үйренуге қатысуына немесе қатыспауына қандай да бір мәжбүрлеуге жол берілмейді.

Діни бірлестіктердің Қазақстан Республикасының азаматтарына, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға зорлық-зомбылық көрсетумен немесе олардың денсаулығына өзге де зиян келтірумен не ерлі-

зайыптылардың некесін бұзумен (отбасының бұзылуымен) немесе туыстық қатынастарды тоқтатумен, имандылыққа нұқсан келтірумен, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзумен, азаматтарды Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген міндеттерді орындаудан бас тартуға итермелеумен және Қазақстан Республикасының заңнамасын өзге де бұзумен ұштасатын қызметіне жол берілмейді.

Қазақстан Республикасының азаматтарын, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды, оның ішінде қайырымдылық арқылы өз қызметіне мәжбүрлеп тартатын және діни бірлестіктен шығуға кедергі келтіретін, оның ішінде Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың материалдық немесе өзге де тәуелділігін пайдалана отырып бопсалау, күш қолдану немесе оны қолданамын деп қорқыту жолымен не алдау жолымен тартатын діни бірлестіктердің қызметіне жол берілмейді.

Діни бірлестікке қатысушыларды және діни ұстанушыларды діни бірлестіктің, оның басшылары мен басқа да қатысушылардың пайдасына өздеріне тиесілі мүлікті иеліктен шығаруға мәжбүрлеуге жол берілмейді.

Дінді және діни көзқарастарды пайдалана отырып, мемлекеттік органдардың қызметіне қасақана іріткі салуға, олардың іркіліссіз жұмыс істеуін бұзуға, елдегі басқарушылық деңгейін төмендетуге қабілетті шешімдер қабылдауға және іс-әрекеттер жасауға жол берілмейді.

Діни бірлестіктің басшысы кәмелетке толмағандардың ата-анасының бірі немесе оның өзге де заңды өкілдері қарсылық білдірген кезде кәмелетке толмағандарды діни бірлестіктің қызметіне тартуға және қатысуға жол бермеу шараларын қолдануға міндетті.

Діни жоралғылар мен рәсімдер. Діни бірлестіктер құлшылық ету орындарын ұстауға құқылы. Құдайға құлшылық ету, діни жоралар, рәсімдер мен жиналыстар ғибадат үйлерінде және оларға бөлінген аумақта, ғибадат ету орындарында, Діни бірлестіктердің мекемелері мен үй-жайларында, зираттар мен крематорийлерде, тұрғынжайларда, қоғамдық тамақтандыру объектілерінде, қажет болған жағдайда, жақын тұратын адамдардың құқықтары мен мүдделері сақталған жағдайда кедергісіз өткізіледі. Өзге жағдайларда діни іс-шаралар Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Миссионерлік қызмет. Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар миссионерлік қызметті тіркеуден өткеннен кейін жүзеге асырады. Миссионерлік қызметті жүзеге асыратын тұлғаларды тіркеуді облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдары құжаттар берілген күннен бастап күнтізбелік отыз күннен аспайтын мерзімде жүргізеді. Миссионер ұсынған материалдар бойынша қорытынды алу үшін дінтану сараптамасын жүргізу кезінде тіркеу мерзімі тоқтатыла тұрады.

Қазақстан Республикасының аумағындағы миссионерлер жыл сайын облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдарында қайта тіркеуден өтуге міндетті.

Тіркеу үшін миссионерлер жергілікті атқарушы органдарға мынадай құжаттар мен материалдарды ұсынады:

- 1) паспорттың немесе жеке куәліктің көшірмесі;
- 2) миссионерлік қызметтің аумағы мен мерзімі көрсетілген өтініш; ;
- 3) діни бірлестіктің атынан миссионерлік қызметті жүзеге асыру құқығына діни бірлестік берген құжат;
- 4) заңды тұлғаны мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы анықтаманы және миссионер өкілі болып табылатын діни бірлестік жарғысының көшірмесін ұсынады;
- 5) миссионерлік қызметке арналған діни әдебиетті, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды, діни мақсаттағы заттарды ұсынады.

Қазақстан Республикасындағы шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар миссионер ретінде тіркелу үшін жергілікті атқарушы органдарға қосымша мынадай құжаттарды ұсынады:

- 1) миссионер өкілдік ететін діни бірлестіктің шет мемлекеттің заңнамасы бойынша ресми тіркелгенін куәландыратын заңдастырылған немесе апостиль қойылған құжат;
- 2) Қазақстан Республикасында тіркелген діни бірлестіктің шақыруы.

Шет мемлекеттер берген құжаттар қазақ және орыс тілдеріне аудармасының дұрыстығы Қазақстан Республикасында нотариат куәландырған және аударманы жүзеге асырған аудармашы қолының түпнұсқалығы Қазақстан Республикасында нотариат куәландырған түрінде табыс етіледі.

Миссионер ретінде тіркеуден өту үшін құжаттарды ұсынған Қазақстан Республикасының азаматтарына, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға дінтану сараптамасының теріс қорытындысы негізінде, сондай-ақ егер олардың миссионерлік қызметі конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпке, адамның құқықтары мен бостандықтарына, халықтың денсаулығы мен имандылығына қатер төндіретін болса, тіркеуден бас тартылады.

Миссионерлердің діни мазмұндағы материалдарды және діни мақсаттағы заттарды пайдалануына дінтану сараптамасының оң қорытындысы алынғаннан кейін жол беріледі.

Діни әдебиет және діни мақсаттағы заттар. Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар, діни бірлестіктер өз қалауы бойынша діни әдебиетті, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды, діни мақсаттағы заттарды сатып алуға және пайдалануға құқылы.

Құдайға құлшылық ету, діни жоралар мен рәсімдер үшін қажетті, сондай-ақ діни нышанның элементтері бар заттар, бұйымдар мен атрибуттар діни мақсаттағы заттар болып табылады.

Діни әдебиетті, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды, діни мақсаттағы заттарды тек ғибадат үйлерінде, рухани білім беру ұйымдарында, сондай-ақ облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдары арнайы айқындаған тұрақты үй-жайларда таратуға жол беріледі.

Жеке пайдалануға арналғандарды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағына діни әдебиетті және діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды әрбір атаудың бір данасында әкелуді дінтану сараптамасының оң қорытындысын алғаннан кейін тіркелген діни бірлестіктер ғана жүзеге асырады.

Діни әдебиетті және діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды дайындауға, шығаруға және таратуға дінтану сараптамасының оң қорытындысы алынғаннан кейін жол беріледі.

Діни бірлестік шығаратын және тарататын діни әдебиетте және діни мазмұндағы басқа да ақпараттық материалдарда діни бірлестіктің толық атауы болуға тиіс.

Қайырымдылық. Діни бірлестіктер қайырымдылықты жүзеге асыру және қайырымдылық ұйымдарын құруға құқылы. Қайырымдылықты жүзеге асыру кезінде діни қызметке тарту мақсатында Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың материалдық тәуелділігін (мұқтажын) пайдалануға жол берілмейді.

Діндарлар мен діни бірлестіктердің халықаралық байланыстары мен жеке байланыстары. Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер, азаматтығы жоқ адамдар және діни бірлестіктер мінажат ету, жиналыстар мен басқа да діни іс-шараларға қатысу үшін шетелге шығуды қоса алғанда, халықаралық байланыстар мен жеке байланыстар орнатуға және байланысып тұруға құқылы.

Діни бірлестіктер Қазақстан Республикасының азаматтарын рухани (діни) білім беру ұйымдарында оқу үшін шетелге жібере алады және Қазақстан Республикасының аумағындағы рухани (діни) білім беру ұйымдарында оқу үшін шетелдіктерді, азаматтығы жоқ адамдарды қабылдай алады.

Діни бірлестіктердің мәртебесі. Қазақстан Республикасында жергілікті, өңірлік және республикалық мәртебесі бар діни бірлестіктер құрылуы және жұмыс істеуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының кемінде елу азаматының бастамасы бойынша құрылған, бір облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың шегінде жұмыс істейтін діни бірлестік жергілікті діни бірлестік деп танылады.

Кемінде екі облыстан, республикалық маңызы бар қалалардан және астанадан өкілдік ететін, олардың әрқайсысынан Қазақстан Республикасының кемінде екі жүз елу азаматы бар екі және одан да көп жергілікті діни бірлестіктердің қатысушылары (мүшелері) болып табылатын, Қазақстан Республикасының кемінде бес жүз азаматының бастамасы бойынша құрылған діни бірлестік өңірлік діни бірлестік болып танылады.

Өңірлік діни бірлестіктер осы жергілікті діни бірлестіктердің қызметі аумағының шегінде құрылады және өз қызметін жүзеге асырады.

Барлық облыстардан, Республикалық маңызы бар қалалардан және астанадан өкілдік ететін, Қазақстан Республикасының кемінде бес мың азаматының бастамасы бойынша құрылған, олардың әрқайсысында Қазақстан Республикасының кемінде үш жүз азаматы бар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында өзінің құрылымдық бөлімшелері (филиалдары мен өкілдіктері) бар діни бірлестік республикалық діни бірлестік болып танылады.

Діни бірлестіктерді құру. Діни бірлестік он сегіз жасқа толған, құрылтай жиналысын (съезін, конференциясын) шақыратын Қазақстан Республикасы азаматтарының бастамасы бойынша құрылады, онда діни бірлестікті құру, оның атауы, жарғысы туралы шешімдер қабылданады және оның басшы органдары құрылады. Азаматтар құрылтай жиналысына (съезіне, конференциясына) өз қалауы бойынша жеке өзі қатысады.

Діни бірлестіктің мынадай белгілері болуға тиіс::

- 1) бірыңғай діни ілім;
- 2) діни жораларды, рәсімдер мен уағыздарды орындау;
- 3) өз қатысушылары мен діни ұстанушыларын діни тәрбиелеу;
- 4) қызметінің рухани бағыты болуға тиіс.

Республикалық діни бірлестіктер мен өңірлік діни бірлестіктер өз жарғыларына сәйкес діни қызметшілерді даярлаудың кәсіптік оқу бағдарламаларын іске асыратын мекемелер нысанында рухани (діни) білім беру ұйымдарын құруға құқылы.

Діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, діни бірлестіктен басқа, өзге де ұйымдық-құқықтық нысанда діни қызметпен айналысатын заңды тұлғаларды құруға және олардың қызметіне жол берілмейді.

Мемлекеттік органдарда, ұйымдар мен мекемелерде, білім беру және денсаулық сақтау ұйымдарында діни бірлестіктердің ұйымдық құрылымдарын құруға жол берілмейді.

Діни бірлестік мемлекеттік тіркелген кезден бастап заңды тұлғаның құқық қабілеттілігіне ие болады.

Діни бірлестік өз қызметін жарғы негізінде жүзеге асырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 ж.
2. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (22.12.2016 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

Сейдинова М.А.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: madina.seidinova@bk.ru

Ивлева Е.Н.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі
e-mail: Eivleva84@mail.ru

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ТУРАЛЫ ЗАҢ (18.11.2015 ж.)

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сәйкес институттары мен тетіктерін құру бағытымен мақсатты және кезең-кезеңімен жүріп келеді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер қатарына қояды және мемлекет пен қоғамды осы келеңсіз құбылыспен күресте күш-жігерді біріктіруге бағыттайды.

Қазақстанның қағидаттық ұстанымын көрсететін еліміздің басты стратегиялық құжаты сондықтан маңызды мәселе мемлекеттің алдағы жылдардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының негізі болып табылады.

Біздің елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама жұмыс істейді, оның негізі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» және «Мемлекеттік қызмет туралы» заңдар, 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия болып табылады, бірқатар бағдарламалық құжаттар іске асырылуда, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы функцияларды кешенді іске асыратын арнайы уәкілетті органдар құрылды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласындағы халықаралық ынтымақтастық белсенді жүзеге асырылуда.

2015 жылдан бастап қолданыстағы «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң және 2015 жылы Мемлекет басшысы бекіткен мемлекеттік қызметшілердің әдеп кодексі Қазақстанда есеп берушілік, ашықтық және меритократия қағидаттарында құрылған кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру үшін негіз жасады.

Мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы реттеуші және құқық қорғау функцияларын біріктіретін арнайы

мемлекеттік органдар құрылды. Олар мемлекеттік қызметті ұйымдастыру мен өткеру және мемлекеттік аппарат тазалығының мониторингі мәселелерін реттеп қана қоймай, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оның профилактикасы, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасаған адамдарды қылмыстық қудалау функциясы да берілген.

Сот жүйесіне деген сенімді арттыруға, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау ісінде оның рөлін күшейтуге ерекше назар аударылуда. Судьялар корпусын қалыптастыру тетігін жетілдіру, электрондық сот ісін жүргізуді дамыту, оның ашықтығы мен қолжетімділік деңгейін арттыру жөнінде шаралар қабылданды.

Жер-жерде ақпаратқа қолжетімділік кеңейтілді, оған электрондық үкіметті, сондай - ақ мемлекеттік және жеке құрылымдардың интернет-ресурстарын қалыптастыру жөніндегі шаралар ықпал етті.

Азаматтардың сыбайлас жемқорлық фактілері туралы кедергісіз ақпарат алуы, оның ішінде Сенім телефондары мен мемлекеттік органдардың веб-сайттары арқылы кедергісіз ақпарат алуы үшін жағдайлар жасалды.

«Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Заңның және «Рұқсаттар мен хабарламалар туралы» Заңның қабылдануымен көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру үшін жағдайлар жасалды, рұқсаттар саны мен қызметтің лицензияланатын түрлері күрт азайды.

Сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы күрес мақсатында 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде көзделген сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін жаза қатаңдатылды.

Мысалы, сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамдарға тараптардың татуласуына байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босату ретінде көтермелеу шаралары қолданылмайды. Оларға шартты түрде мерзімінен бұрын босату және шартты түрде соттау қолданылмайды. Сыбайлас жемқорлық құрамдарының көпшілігінің санкциялары қатаңдатылды, олар белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыру түріндегі қосымша жазаны көздейді.

Бұдан басқа, сыбайлас жемқорлық бұзушылық жасаған адамдар, тіпті лауазымды адамдар болмаса да, мемлекеттік қызметке, сот жүйесінде, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, ҚР Ұлттық Банкінде және оның ведомстволарында, мемлекеттік ұйымдарда және Жарғылық капиталында мемлекеттің үлесі 50% - ды құрайтын ұйымдарда, акционері мемлекет болып табылатын ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында қызметке тұруға өмір бойына тыйым салынады.

Жаңа Қылмыстық кодексте сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған тұлғалар үшін ескіру мерзімін алып тастау қарастырылған.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін сотталған кезде атақтары мен мемлекеттік наградаларынан айыруға ұсыныстар енгізу міндеттері соттарға

жүктелген.

Сыбайлас жемқорлық баптарының санкциясымен пара сомасынан немесе құнынан еселенген мөлшерде қосымша айыппұл енгізіледі: 50 айлық есептік көрсеткішке дейін (АЕК) пара алғаны үшін алынған пара сомасынан 20 еселенген мөлшерде, 50 АЕК-тен 3 мың АЕК — ке дейін - 30 еселенген мөлшерде, 3 мың АЕК — тен 10 мың АЕК-ке дейін — 40 еселенген мөлшерде және 10 мың АЕК-тен жоғары-50 еселенген мөлшерде жазалау.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР жаңа Заңы жарияланды, ол жекелеген нормаларды қоспағанда, 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді.

Заң сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын іске асыруға бағытталған. Заң республика аумағында жеке және заңды тұлғаларға қатысты қолданылады.

Егер ел ратификациялаған халықаралық шартта өзгеше қарастырылмаса, осы Заң Қазақстаннан тыс жерлерде Қазақстан Республикасының азаматтарына және Қазақстанда тіркелген заңды тұлғаларға қатысты қолданылады.

Жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын тұлғалардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген тұлғалардың, оларға теңестірілген (ҚР Президенттігіне, Парламент немесе мәслихаттар депутаттығына, аудандық маңызы бар қалалардың, кенттердің, ауылдардың, ауылдық округтердің әкімдігіне, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдарының мүшелігіне кандидаттарды қоспағанда), лауазымды тұлғалардың, сондай-ақ көрсетілген функцияларды орындауға уәкілеттік берілген кандидаттар болып табылатын тұлғалардың өз өкілеттіктерін жеке, топтық және басқа қызметтен тыс мүделерге пайдалануына әкеп соғуы мүмкін әрекеттерді жасауына жол бермеу мақсатында аталған тұлғалар сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулерді қабылдайды:

1) мемлекеттік функцияларды орындаумен сыйыспайтын қызметті жүзеге асыру;

2) жақын туыстарының, жұбайлары (зайыптары) мен жекжаттарының бірге қызмет (жұмыс) істеуіне жол бермеу;

3) мүліктік және мүліктік емес игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында, ресми таратылуға жатпайтын қызметтік және өзге де ақпаратты пайдалану

4) ҚР заңнамасына сәйкес қызметтік өкілеттігін орындауға байланысты сыйлықтар қабылдау.

Жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын тұлғалар, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген тұлғалар және мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген тұлғаларға теңестірілген тұлғалар (ҚР Президенттігіне, Парламент немесе мәслихаттар депутаттығына, аудандық маңызы бар қалалардың, кенттердің, ауылдардың,

ауылдық округтердің әкімдігіне, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдарының мүшелігіне кандидаттарды қоспағанда), лауазымды тұлғалар өздерінің жақын туыстары және (немесе) жұбайы (зайыбы), сондай-ақ жекжаттар атқаратын лауазымдарға тікелей бағынысты лауазымдарды атқара алмайды.

Осы баптың 1-тармағының талаптарын бұзатын тұлғалар, егер олар көрсетілген бұзушылық анықталған кезден бастап үш ай ішінде оны өз еркімен жоймаса, осындай бағыныстылықты болғызбайтын лауазымға ауысуға жатады, ал мұндай ауысу мүмкін болмаған кезде осы қызметшілердің біреуі лауазымынан шығарылуға немесе көрсетілген функциялардан өзгеше босатылуға жатады.

Осы баптың 1-тармағында аталған тұлғалар мүдделер қақтығысын болғызбау және шешу жөнінде шаралар қолдануға тиіс. Осы баптың 1-тармағында аталған тұлғалар тікелей басшысына не өздері жұмыс істейтін ұйымның басшылығына туындаған мүдделер қақтығысы туралы немесе оның туындау мүмкіндігі туралы, өздеріне бұл жөнінде мәлім болысымен жазбаша нысанда хабарлауға міндетті.

Тікелей басшы не ұйымның басшылығы осы баптың 1-тармағында аталған тұлғалардың өтініштері бойынша немесе басқа көздерден ақпарат алған кезде мүдделер қақтығысын болғызбау және реттеу бойынша мынадай шараларды уақтылы қабылдауға міндетті:

- 1) осы баптың 1-тармағында аталған тұлғаларды лауазымдық міндеттерін орындаудан шеттетуге және мүдделер қақтығысы туындаған немесе туындауы мүмкін мәселе бойынша лауазымдық міндеттерді орындауды басқа тұлғаларға тапсыруға құқылы;
- 2) лауазымдық міндеттерді өзгертуге;
- 3) мүдделер қақтығысын жою жөніндегі өзге де шараларды қабылдауға міндетті.

Сөйтіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Қазақстандағы мемлекеттік саясаттың маңызды басымдығы болып қала береді деп қорытынды жасауға болады, бұл жоғары лауазымды тұлғалардың өтініштерінде көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі

1. 2014 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы// <http://kodeksy-kz.com>
2. 2014 жылғы 23 желтоқсандағы 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасын іске асыру жөніндегі жол картасы // www.akorda.kz
3. 2015 жылғы 23 қарашадағы «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңы // <http://online.zakon.kz>
4. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі № 267-І

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы (29.12.2014 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // <http://online.zakon.kz>

5. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР 18.11.2015 ж. №410-V Заңы. // <http://online.zakon.kz>

6. Лама Шариф К.Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігі Төрағасының "Қазақстандағы діни ахуал" брифингінде сөйлеген сөзі: стенограмманың фрагменті. 2013 жыл // religiopolis.org

7. 2014 жылғы «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы// www.akorda.kz

8. Н. Назарбаевтың Ұлт жоспары - бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам, 2015 жылғы 20 мамыр // www.akorda.kz

9. 2015 жылғы 14 сәуірдегі Қазақстан Республикасының 2015 - 2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру және көлеңкелі экономикаға қарсы іс - қимыл жөніндегі 2015-2017 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары // www.akorda.kz

10. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің 2012 жылғы 14 желтоқсандағы жаңа саяси бағыты // www.akorda.kz

11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны іске асыру бойынша 2018-2020 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары.

Мусаева ЖТ.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
аға оқытушысы, құқықтану магистрі
e-mail: jaidaryk@mail.ru

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАР ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК ШАРАЛАРЫ

Ғасырлар бойы адамзаттың ең жақсы ақыл-ойлары қоғамдағы құқық бұзушылықтардың себептері мен оларды жою жолдарын қарастырды. Бүгінгі таңда да бұл проблема заң ғылымында бұрынғыдай күрделі және қайшылықты болып қалып отыр. Оның өзектілігі сөзсіз. Құқық бұзушылықтар әрқашан болған. Сондықтан қылмыс кез-келген сау қоғамның элементі деп санайтын француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгейммен келіспеу мүмкін емес. Демек, ешбір қоғам қылмыстарды толығымен жоя алмайды. Олар әрқашан болды, бар және болады.

Сондықтан құқық бұзушылыққа қарсы күрестің жаңа теориялық тұжырымдамаларын үнемі тұжырымдау, жаңа әдістер мен шараларды әзірлеу қажет. Өйткені, қылмыс, кез-келген әлеуметтік құбылыс сияқты, үнемі дамып, жаңа формаларға ие болады.

Құқық бұзушылықтармен күресте негізгі күш-жігер осы құқық бұзушылықтардың алдын алуға және оларды тудыратын себептерді жоюға бағытталған. Алайда, бұл құқық бұзушылыққа кінәлі адамдарға қатысты құқықтық санкцияларды қолдану мүмкіндігін жоққа шығармайды. Жазалау арқылы басқа шаралармен қатар құқық бұзушылықтардың алдын алу қамтамасыз етіледі.

Әрине, бұл санкциялар өздігінен емес, құқық қолдану процесінде жүзеге асырылады. Оны жүзеге асыру процесінде құзыретті органдар құқық бұзушылық туралы істерді қарайды және шешімдер қабылдайды. Жасалған әрекетте құқық бұзушылық құрамының болуы жаза қолданудың, құқық бұзушылық туралы іс қозғаудың негізі болып табылады. Сондықтан құқық қолдану қызметін құқық бұзушылық ұғымын терең білместен жүзеге асыру мүмкін емес. Қажетті білім құқық бұзушылықты дұрыс анықтауға, істер бойынша заңды шешімдер қабылдауға, заңдылықты сақтауға, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға көмектеседі.

Жалпы алғанда, құқық бұзушылықты қоғамға зиян келтіретін және заңға сәйкес жазаланатын қоғамға қарсы әрекет ретінде сипаттауға болады.

Барлық құқық бұзушылықтар табиғаттың немесе заттардың күштерінің әсері емес, жануарлардың әрекеті емес, адамдардың әрекеті болып табылады. Адамның ойы мен сезімі құқықбұзушылық бола алмайды.

Жасалған заңсыз әрекеттердің себептері, шарттары, субъектілері мен табиғатының алуан түрлілігіне қарамастан, олардың барлығында оларды

құқық бұзушылық сияқты әлеуметтік құбылысқа жатқызуға мүмкіндік беретін жалпы белгілер бар.

Заң құқық бұзушылықты басқа қоғамға қарсы әрекеттерден, мысалы, заңмен жазаланбайтын азғындықтан ажыратуға мүмкіндік беретін құқық бұзушылық белгілерін белгілейді.

Құқық бұзушылық дегеніміз не?

Құқық бұзушылық дегеніміз - құқық нормаларының ережелеріне қайшы келетін, басқа адамдарға зиян келтіретін және заңды жауапкершілікке әкелетін заңды тұлғаның кінәлі әрекеті.

Құқық бұзушылық оны мінез-құлықтың дұрыс емес ережелерін (мораль нормаларын, әдет-ғұрыптарды, қоғамдық ұйымдардың нормаларын) бұзудан ерекшелейтін қатаң анықталған белгілермен сипатталады.

Құқық бұзушылық дегеніміз - іс-әрекетте немесе әрекетсіздікте көрінетін адамның мінез-құлқы. Ойлар, сезімдер құқық бұзушылық бола алмайды, өйткені олар адамның мінез-құлқының белгілі бір актісінде көрсетілгенге дейін заңмен реттелмейді. Егер адам құқық нормасында қарастырылған белгілі бір әрекеттерді орындауға тиіс болса, бірақ оларды жасамаса (мысалы, өмірге қауіпті жағдайда адамға қажетті көмек көрсетпесе), онда әрекетсіздік құқық бұзушылық болып табылады [1].

Әрбір құқық бұзушылық қоғамдық, мемлекеттік, ұжымдық немесе жеке мүдделерге зиян келтіреді, қоғамға зиянды салдарға әкеледі. Зиян материалдық және моральдық, өлшенетін және өлшенбейтін, физикалық және рухани, маңызды және шамалы, қалпына келтірілетін және қалпына келтірілмейтін болуы мүмкін. Осылайша, құқық бұзушылықтың белгісі ретіндегі әлеуметтік қауіп - құқық бұзушылық нәтижесінде жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне зиян келтірілетіндігінде.

Сондай-ақ, жазалауды құқық бұзушылық белгілеріне де жатқызуға болады, өйткені кез-келген құқық бұзушылық үшін заңды жауапкершілік қарастырылуы керек.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытынды жасауға болады:

Құқық бұзушылық - бұл қоғамға қауіпті (зиянды) сипаттағы, өз іс-әрекеттері үшін өз бетінше жауап беруге қабілетті адам жасаған кінәлі заңсыз әрекет.

Барлық құқық бұзушылықтар әдетте екі топқа бөлінеді – қылмыстар мен теріс қылықтар. Оларды бөлудің негізгі критерийлері, біріншіден, әлеуметтік зияндылықтың сипаты мен дәрежесі, екіншіден, белгілі бір әрекетті заңсыз деп тануға шешуші әсер ететін субъективті фактор. Қоғамдық зияндылықтың сипаты мен дәрежесі объектінің құндылығымен, құқыққа қарсы қол сұғушылықпен, жағдаймен, уақытпен, әдістермен (зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылықсыз), келтірілген зиянның мөлшері мен сипатымен және т. б. анықталады.

Теріс қылықтар - бұл құқық бұзушылықпен салыстырғанда әлеуметтік

қауіптің төмен деңгейімен сипатталатын және қоғамдағы құқықтық тәртіптің жекелеген жақтарына қол сұғатын құқық бұзушылықтар. Теріс қылықтар құқық салаларына қатысты, сондай-ақ олар тәртіпсіздік жасайтын қатынастардың түрлері және олар үшін қолданылатын жазалардың түрлері бойынша жіктеледі.

Тәртіптік теріс қылықтар – қызметтік қатынастар саласында жасалатын және, ең алдымен, қызмет бабындағы бағыныстылық қатынастарының тәртібін бұзатын құқық бұзушылықтар. Тәртіптік теріс қылықтар адамдардың белгілі бір ұжымдарының (жұмысшылардың, қызметшілердің, оқушылардың және т.б.) жұмыс тәртібіне әсер етіп, еңбек, қызметтік немесе оқу тәртібін әлсіретеді және тәртіптік жауапкершілікке әкеп соғады. Мысалы, Еңбек туралы заңда ескерту, сөгіс, төменгі жалақы төленетін жұмысқа ауысу немесе белгілі бір мерзімге төменгі лауазымға ауысу, жұмыстан босату сияқты тәртіптік жазалар қарастырылған. Тәртіптік жазаны кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның әкімшілігі теріс қылық анықталған күннен бастап бір айдан кешіктірмей және ол жасалған күннен бастап алты айдан кешіктірмей қолданады. Тәртіптік жазаның ескіру мерзімі-бір жыл.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар (теріс қылықтар) – қоғамдық немесе мемлекеттік тәртіпке, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, басқарудың белгіленген тәртібіне қол сұғатын кінәлі, заңға қайшы әрекет, ол үшін заңнамада әкімшілік жауапкершілік көзделген [2]. Әкімшілік құқық бұзушылықтар, мысалы, мемлекеттік немесе жеке кәсіпорындарда өрт қауіпсіздігі, санитарлық гигиена ережелерін бұзу болып табылады. Қоғамдық зияндылық немесе қауіп белгілері бар әкімшілік теріс қылықтар зияндылық дәрежесі аз қылмыстардан айтарлықтай ерекшеленеді.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін заңнамада әкімшілік жауапкершілік қарастырылған. Бұл, ең алдымен, әкімшілік айыппұл, арнайы құқықтан айыру (мысалы, көлік құралдарын басқару құқығы), қызметті тоқтата тұру немесе тыйым салу, ҚР шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу, әкімшілік қамауға алу және т.б. Жаза құқық бұзушылық жасалған күннен бастап екі айдан кешіктірілмей қолданылуы мүмкін.

Азаматтық теріс қылықтар (деликтер) - адам үшін рухани құндылық болып табылатын мүліктік және сондай-ақ мүліктік емес қатынастар саласында жасалатын құқық бұзушылықтар. Азаматтық құқық бұзушылықтарға азаматтық құқықтарды теріс пайдалану, шарттық міндеттемелерді бұзу, теріс қылықтар, негізсіз баю, жарамсыз мәмілелер және басқа да әрекеттер мен кемшіліктер жатады [3].

Еңбек құқық бұзушылығы (еңбек заңнамасын бұзу) – бұл еңбек құқығы субъектісінің Еңбек міндеттерін орындамаудан, бұзудан тұратын және еңбек заңнамасының нормаларындағы санкциялармен тыйым салынған заңсыз әрекеті.

Халықаралық құқық бұзушылық (деликт) – халықаралық құқық субъектілерінің басқа субъектіге, халықаралық құқық субъектілерінің

тобына немесе бүкіл халықаралық қоғамдастыққа залал келтіретін, халықаралық құқық нормаларына немесе өз міндеттемелеріне қайшы келетін іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі. Халықаралық теріс қылықтарға дипломатиялық өкілдерге қатысты заңсыз әрекеттердің жолын кесу бойынша шаралар қабылдамау, сауда міндеттемелерін бұзу және т. б. жатады.

Құқық бұзушылықтың ерекше түрі құқыққа қарсы жағдай жасау болып табылады: өз бетінше қоныстану немесе құрылыс; бөтеннің затын ұстап қалу; заңға қарсы мәміле жасау; азаматтардың құқықтарын бұзатын немесе оларға заңда көзделмеген міндеттерді жүктейтін заңсыз акт шығару және т.б. Мұндай құқық бұзушылықтар құқықтық қалпына келтіру санкцияларын қолдануға әкеп соғады.

Құқықтық норманың санкциясы - бұл құқық бұзушылық жағдайында қолданылатын және оның қорытынды құқықтық бағасын қамтитын мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын нормативтік анықтау. Барлық санкциялардың ортақ мақсаты - құқық қорғау, құқық бұзушылықтың алдын алу және жолын кесу. Мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдану кезінде бұл мақсатқа екі негізгі жолмен қол жеткізіледі: 1) бұзылған құқықтарды қалпына келтіру; 2) құқық бұзушыны түзету, қайта тәрбиелеу, осындай құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында оның жеке басына және құқықтық мәртебесіне әсер ету.

Санкциялар қалпына келтіру (міндеттерді мәжбүрлеп орындауға, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге бағытталған) және айыппұл, жазалау (құқық бұзушының кейбір құқықтарын шектеуді, оған арнайы міндеттер жүктеуді немесе оны ресми айыптауды көздейтін) болады.

Құқық бұзушылықтың ең қауіпті түрі - қылмыс. Мемлекеттің конституциялық жүйесіне, оның саяси және экономикалық жүйесіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының белгіленген меншік нысандарына қол сұғатын немесе құқық тәртібін бұзатын және мемлекеттің, қоғамдық ұйымдар мен жеке адамның заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіретін, қылмыстық заңмен тыйым салынған қоғамдық қауіпті, моральдық тұрғыдан айыпталған, кінәлі, жазаланатын әрекеттер қылмыс деп аталады. Қылмыстық сот төрелігінің мақсаты - қоғамды тұтастай қорғау. Сондықтан қылмыстық сотқа жататын кез-келген әрекет қоғамдық қауіпті болып саналады.

Қылмыс теріс қылықтардан қоғамдық қауіпін жоғары болуымен ерекшеленеді және жеке тұлғаға, мемлекетке және қоғамға өте ауыр зиян келтіреді. Қылмыстар мемлекеттік және қоғамдық құрылыстың негіздеріне, азаматтардың меншігіне, жеке басына және құқықтарына, қарулы күштердің жауынгерлік қабілеттілігіне қол сұғады және қылмыстық жазалау шараларын қолдануға әкеп соғады. Қылмыстық жаза тек қылмыс жасағаны үшін ғана емес, сондай – ақ қастандық жасағаны, дайындағаны, қатысқаны үшін де, ал кейбір құрамдар бойынша - жасырынғаны және қылмыс туралы хабарламағаны үшін де қолданылады.

Тек сот қана белгіленген процессуалдық нысанда қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп тани алады және жаза тағайындай алады.

Занды жауапкершілік - бұл құқықтық норманың санкциясымен қарастырылған мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы, онда субъектінің құқығы бұзылуына кінәлі адамды мемлекеттік айыптауы көрініс табады және ол тұлғалық, мүліктік немесе ұйымдастырушылық сипаттағы айырулар мен шектеулерден тұрады [4].

Құқықтық жауапкершілік заңдылық принципіне, сондай-ақ гуманизмге, әділеттілікке және демократизмге негізделген. Нақты айтқанда, бұл келесіден көрінеді: құқықтық жауапкершілік құқық бұзушылықтың құрамы болған жағдайда ғана мүмкін болады. Құқық нормаларын бұзған жағдайда заңды жауапкершілік бұлтартпастан басталуы керек. Заңды жауапкершіліктің түрі мен шектерін бұзылған құқық нормасында мемлекет нақты анықтайды.

Заңды жауапкершілік әрқашан қатаң жеке болып табылады. Заңды жауапкершілік жүктелген кезде ерекше іс жүргізу тәртібі мен қолданылуын сақтау қажет.

Құқық бұзушыны жазалау үшін заңды жауапкершілік жүктеледі. Іс-әрекетті үшін есеп беру және жазалау идеясы заңды жауапкершілікті тек өте әмбебап түрде қолданған кезде пайда болады: санкцияның мөлшері (бас бостандығынан айыру немесе айыппұл, түзету жұмысы немесе айып төлеу және т.б.) әрекеттің ауырлығына байланысты.

Заңды жауапкершіліктің мақсаты - құқық бұзушыны қайта тәрбиелеу (және оның болашақта құқық бұзушылық жасауының алдын алу). Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтегеннен кейін немесе зиянды өтегеннен кейін не сөгіс алғаннан кейін кінәлі азамат отандастарының қатарында қалады және өмір сүріп, жұмыс істеуін жалғастырады. Қоғам өз қатарында жазамен жаны жараланбаған, бірақ басқаларға жамандық жасағаны өзіне жамандық жасағаны екенін сезінетін, ең қымбат игілігін - бостандығын, жақсы атын, абыройын жоғалтқаннан гөрі заңды жолмен алынған артықшылықтарды пайдаланып адал өмір сүрудің жақсы екенін сезінген адамның болғанына мүдделі.

Заңды жауапкершілікті қолдану айналадағы адамдарға олардың тарапынан құқыққа қарсы іс-әрекеттердің жасалуының алдын алу үшін де жүзеге асырылады. Басқаша жағдайда, олар осы бір қолайсыз нәтижеге немесе құқықпен анықталған құқық бұзушының өтеу жазасына келуі мүмкін.

Құқықтық жауапкершіліктің негізгі мақсаттары құқықтық тәртіпті қорғау және азаматтарды заңды құрметтеу рухында тәрбиелеу болып табылады. Заңға және құқыққа құрметпен қарау әр адамның жеке сеніміне айналуы керек.

ҚР Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтқандай - заң алдындағы теңдік құқықтық тәртіптің нақты

негізі болуы тиіс [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Теория государства и права / Под ред. д- юрид. наук, проф, заслуженного юриста Российской Федерации Стрекозова В.Г. - М., 2009.
2. Смоленский М.Б. Основы права. Ростов-на Дону: Феникс. 2008.
3. Элементарные начала общей теории права: учебное пособие для вузов / под общ. ред. д- юр. наук, проф. В.И. Червонюка. – Право и закон. М.: Колос, 2003. – 544 с.
4. Меньшов В.Л. Основы права. Учебное пособие (Серия: «Профессиональное образование») (Гриф) Инфра-М, М.: Форум, 2008
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». // Казахстанская правда, 2014, 18 января

Кожухова М.М.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: k_madina78@mail.ru

Сейдинова М.А.,
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан халқы ассамблеясы және
әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
e-mail: madina.seidinova@bk.ru

ОТБАСЫ-НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ

Отбасылық-неке қатынастары басқа құқықтық қатынастардың арасында жетекші орын алады, өйткені отбасы әр адамға қажет. Бұл қоғамның дамуына, оның моральдық денсаулығына әсер етеді және адамдардың әлеуметтік белсенділігін арттыратын факторлардың бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында неке мен отбасы, ана, әке және бала мемлекеттің қорғауында болады деп жазылған (27-бап).

Отбасы заңнамасының нормалары сондай-ақ отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын және олар бұзылған кезде осы құқықтардың қорғалуын қамтамасыз етуге, отбасының ісіне кімнің болса да өз бетінше араласуына жол бермеуге арналған. Бірақ, неке және отбасы туралы заңнамалардан басқа отбасылық-неке қатынастары ҚР Азаматтық Кодексі, ҚР Қылмыстық Кодексі, «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақылар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, "Қазақстан Республикасындағы арнаулы мемлекеттік жәрдемақы туралы" Қазақстан Республикасының Заңы және т. б. сияқты нормативтік-құқықтық актілермен реттелуі мүмкін.

Көптеген жағдайларда отбасы мен отбасылық құқықтық қатынастардың негізі неке болып табылады. 2011 жылғы 26 желтоқсанда қабылданған «Неке (ерлі – зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 1-бабында неке (ерлі-зайыптылық) - ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген тәртіппен тараптардың еркін және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықты одақ деп танылады. Ол махаббат сезіміне, шынайы достық пен құрметке - отбасын құрудың моральдық принциптеріне негізделген.

Некені (ерлі-зайыптылықты) заңды ресімдеу оны азаматтық хал актілерін тіркеу органдарында тіркеуден тұрады. Тек белгіленген тәртіппен

тіркелген неке (ерлі-зайыптылық) құқықтық салдарға әкеледі. Неке қию (ерлі-зайыпты болу) туралы куәлік некені тіркеуді растайды. Неке қию (ерлі-зайыпты болу) некеге отыруға тілек білдірген адамдар азаматтық хал актілерін тіркейтін мемлекеттік органға өтініш бергеннен кейін бір ай мерзім өткен соң жүргізіледі.

Некеге тұрған адамдардың өзара келісімі және олардың неке жасына жетуі некені тіркеудің шарты болып табылады. Неке жасы кәмелеттік жасқа-18 жасқа сәйкес келеді. Осы уақытқа дейін адамдар физикалық, интеллектуалдық және психикалық жағынан жетіледі. Заң некенің ең төменгі жасын анықтайды, бірақ шекті неке жасын белгілемейді. Неке жасы ерекше жағдайларда ғана азайтылуы мүмкін, бірақ екі жылдан аспауы керек: кәмелетке толмаған баланың жүктілігі, ортақ баланың туылуы және ата-анасының келісімімен.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 11-бабына сәйкес бір жынысты адамдардың; ең болмағанда біреуі басқа тіркелген некеде (ерлі-зайыптылықта) тұратын адамдардың; жақын туыстардың; бала асырап алушылар мен асырап алынған балалардың, бала асырап алушылардың балалары мен асырап алынған балалардың; психикалық ауруы немесе ақыл-есі кемдігі салдарынан сот ең болмағанда біреуін әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың арасында неке қиюға (ерлі-зайыпты болуға) жол берілмейді.

Егер неке қию кезінде неке шарттары бұзылса немесе оны жасасуға кедергілер болса, онда неке жарамсыз деп танылуы мүмкін. Жалған неке, яғни отбасын құру ниетінсіз, басқа мақсаттар үшін ғана тіркелген неке, мысалы, басқа қалаға жұмысқа орналаспау, тұрғын үй алу құқығын алу және т. б. жарамсыз деп танылады.

Некеге тұрып, ерлі-зайыптылар отбасын құрады. Кез-келген отбасында ерлі-зайыптылар арасында жеке және мүліктік қатынастар пайда болады.

Жеке құқықтық қатынастар - бұл некені қию және бұзу кезінде ерлі-зайыптылардың тегін таңдауға байланысты туындайтын, отбасы өмірінің барлық мәселелерін бірлесіп шешу, кәсіп, мамандық және тұрғылықты жерді еркін таңдау, бала асырап алуға келісім беру, некені бұзу туралы мәселені шешу және т. б. кезінде туындайтын құқықтық қатынастар.

Ерлі-зайыптылардың отбасы өмірі мәселелерін бірлесіп шешу құқығы мазмұны жағынан ауқымды және мәні бойынша отбасылық өмірдің бүкіл өмір салтын қамтиды: келісілген шаруашылық жүргізу; балаларды тәрбиелеу және олардың денсаулығына қамқорлық жасау; мүлікті сатып алу және т.б. Заң ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерінің теңдігін белгілейді, олардың ешқайсысының отбасы өміріндегі мәселелерді шешуде артықшылығы көзделмейді.

Отбасында туындайтын мүліктік қатынастарды бағаламауға болмайды. Әдетте ерлі-зайыптылар, әрқайсысы мүмкіндігінше, жалпы шығындарға қатысады және мүлікті сенікі мен менікі деп бөлмейді. Бірақ даулар туындаған жағдайда заңда нақты ережелер белгіленген. Ерлі-зайыптыларға

тиесілі мүлік жеке (бөлек) және олардың ортақ мүлкі болуы мүмкін. Мыналар ерлі-зайыптылардың әрқайсысының меншігі болып табылады: некеге тұрғанға (ерлі-зайыпты болғанға) дейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысына тиесілі мүлік; 2) ерлі-зайыптылар неке (ерлі-зайыптылық) кезеңінде сыйға, мұрагерлік тәртібімен немесе өзге де өтеусіз мәмілелер бойынша алған мүлік; 3) Неке (ерлі-зайыптылық) кезеңінде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражаты есебінен сатып алынғанына қарамастан, қымбат бағалы және басқа да сән-салтанат заттарын қоспағанда, жеке пайдаланудағы заттар (киім, аяқ киім және басқалар).

Неке (ерлі-зайыптылық) кезінде алынғанның бәрі ерлі-зайыптылардың бірлескен меншігі болып танылады («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 33-бабы). Бұл мүлікке қатысты күйеуі мен әйелі тең құқықтарға ие. Ерлі - зайыптылардың ортақ мүлкіне ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен түскен табыстары, зейнетақылар, жәрдемақылар, жылжымалы және жылжымайтын мүлік, бағалы қағаздар, салымдар, капиталдағы үлестер және т.б. жатады. Бұл меншік иелерінің әрқайсысының мүлікке деген құқығын білдіреді. Бұл теңдік олардың біреуі үй шаруашылығымен, бала күтімімен айналысқан немесе басқа да дәлелді себептермен өз бетінше табысы болмаған кезде де бұзылмайды.

Ерлі-зайыптылардың бірлескен меншігінің заңмен белгіленген режимі некеге дейін де, неке кезеңінде де кез-келген уақытта неке шартын жасасу арқылы өзгертілуі мүмкін. Некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықтағы) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісімі неке шарты деп танылады. Неке шартында некеде (ерлі-зайыптылықта) туған немесе асырап алынған балалардың мүліктік құқықтары көзделуі мүмкін.

Ерлі-зайыптылардың өмірінде неке ажырасумен тоқтатылады. Өкінішке орай, біздің елімізде ажырасулар саны әлі де көп. Ажырасу - бұл ерлі-зайыптылар арасындағы болашақ қатынастарды тоқтататын заңды акт. Ажырасуды тек мемлекеттік органдар жүзеге асыра алады: АХАЖ және сот. Ерлі-зайыптылардың біреуі де, екеуі де некені бұзу туралы өтінішпен жүгіне алады. АХАЖ органдарында ажырасуға келісім білдірген, кәмелетке толмаған балалары жоқ және бір-біріне мүліктік талаптары жоқ ерлі-зайыптылар арасындағы неке бұзылады.

Сотта неке ерлі-зайыптылардың екеуінің немесе біреуінің өтініші бойынша бұзылады. Егер сот ерлі-зайыптылардың одан әрі бірге өмір сүруі және отбасын сақтап қалуы мүмкін болмағанын анықтаса, неке бұзылады. Некені бұзу нәтижесінде ерлі-зайыптылар арасында некеде пайда болған жеке және мүліктік құқықтық қатынастар тоқтатылады.

Егер әйелі жүкті болса, сондай-ақ бала туылғаннан кейін бір жыл ішінде күйеуінің әйелінің келісімінсіз ажырасу туралы талап арызбен сотқа жүгінуге құқығы жоқ екенін есте ұстаған жөн.

Сот тәртібімен некелер бұзылады: а) кәмелетке толмаған балалары бар ерлі-зайыптылар арасында; б) біреуі некені бұзуға келіспейтін ерлі-зайыптылар арасында, өйткені бұл жағдайда шешілуі соттың құзыретін құрайтын дау туындайды; в) ерлі-зайыптылар арасында, ажырасуға келісім білдірсе де, бірақ олардың ортақ бірлескен меншігі болып табылатын мүлікті бөлу туралы дауласып, мұқтаж, еңбекке жарамсыз жұбайына алимент төлеу туралы; г) ерлі-зайыптылар арасында, оның қарсылықтарының болмауына қарамастан, АХАЖ органдарында некені бұзудан жалтарады (өтініш беруден бас тартады немесе оны бергеннен кейін ажырасуды тіркеуге келгісі келмейді).

Некені бұзу туралы істер Жалпы ереже бойынша ашық сот отырысында қаралады, бірақ ерлі-зайыптылардың өтініші бойынша, олардың өмірінің интимдік жақтары қозғалған кезде жабық отырыста қаралуы мүмкін. Некені бұзумен бір мезгілде сот ерлі-зайыптылар арасында туындаған: а) ажырасқаннан кейін балалар олардың қайсысымен тұратыны; б) балаларды асырауға арналған қаражатты өндіріп алу туралы; в) еңбекке жарамсыз жұбайын асырауға арналған қаражатты өндіріп алу туралы; г) ортақ бірлескен меншік болып табылатын мүлікті бөлу туралы дауларды шеше алады.

Баланың туылуымен ата-аналардың оған қатысты әртүрлі құқықтары және олармен тығыз байланысты міндеттері пайда болады. Бұл адамдардың шынымен баланың ата-анасы екендігі заңда белгіленген тәртіппен, атап айтқанда АХАЖ органдарындағы жазбамен расталуы керек. Балаларына қамқорлық жасау, оларды тәрбиелеу – ата-ананың тең құқығы мен міндеті (ҚР Конституциясының 27-бабы).

Олардың әрқайсысы (балалар кәмелетке толғанға дейін, яғни 18 жасқа дейін) өз балаларын тәрбиелеуге, олардың денсаулығына, дене бітімі, психикалық, рухани және адамгершілік жағынан дамуына қамқорлық жасауға құқылы және міндетті.

Ата-аналар балалардың негізгі жалпы білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Олар балалардың пікірін ескере отырып, балалардың қайда және қандай нысанда білім алатынын: мемлекеттік немесе жеке мектепте, отбасылық білім беру, өздігінен білім алу, экстернат және т.б. нысанында таңдауға құқылы. Сондай-ақ балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау ата-аналарға жүктеледі. Олар өз балаларының заңды өкілдері болып табылады және кез келген адамдармен қарым-қатынаста, оның ішінде сотта, арнайы өкілеттіктерсіз олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға құқылы.

Балаларды тәрбиелеу мен білім беруге қатысты барлық мәселелерді балалардың мүдделерін негізге ала отырып және олардың пікірлерін ескере отырып, өзара келісім бойынша ата-аналар шешеді. Келіспеушіліктер болған кезде ата-аналар олардың рұқсаты үшін қорғаншы және қамқоршы органдарға немесе сотқа жүгінуге құқылы. Әдетте, жақсы отбасында мұндай келіспеушіліктер туындамайды. Бірақ отбасы бұзылған жағдайда, ата-аналар екі

жаққа кетіп қалады, тіпті егер неке бұзылса, көбінесе ата-аналар балаларының қайсысымен бірге тұратыны туралы келісімге келе алмайды. Мұндай дауды тек сот шешеді. Сот шешімімен балалардың әкесі немесе анасымен тұруға тиіс екендігі анықталады.

Баланы ата-анасының біреуіне беру екіншісінің оны тәрбиелеуге қатысудан шеттетілуі керек дегенді білдірмейді. Бөлек тұратын ата-ана баланы тәрбиелеуге қатысуға құқылы және міндетті, онымен араласа алады. Бала жанында қалған ата-ананың оған кедергі жасауға құқығы жоқ. Егер ата-аналар бір-бірімен келісе алмаса, онда сот тәрбие мен қарым-қатынасқа қатысу тәртібін белгілейді.

Жалпы ереже бойынша, ата-аналар өз балаларының тәрбиесіне жауапкершілікпен қарайды. Бірақ басқаша да болады. Егер ата-аналар өз міндеттерін орындамаса немесе ата-ана міндеттерін балалардың мүдделеріне қайшы жүзеге асырса, онда ата-аналардың мұндай мінез-құлқы оларды ата-ана құқықтарынан айыру туралы санкцияны қолдануға әкелуі мүмкін. Әрине, бұл төтенше, айырықша шара. Ол басқа әсер ету әдістері нәтиже бермеген кезде қолданылады. Ата-аналарды немесе олардың біреуін ата-ана құқықтарынан айыруға заңда белгіленген жағдайларда ғана жол беріледі: балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындаудан жалтарған кезде; ата-ана құқықтарын теріс пайдаланған кезде; балаларға қатыгездікпен қараған кезде; ата-аналардың өнегесіз мінез-құлқының балаларына зиянды әсер еткен кезде; оларда созылмалы маскүнемдік немесе нашақорлық сияқты ауру болған кезде. Олар, ең алдымен, балаларды тәрбиелеу, сондай-ақ баламен бірге тұру, балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау және т. б. құқығынан айырылады.

Заңға сәйкес ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын асырап-бағуға міндетті. Ата-аналар балаларды өмірге, оқуға, дамуға қажетті барлық заттармен қамтамасыз етеді. Егер ата-аналар балаларды күтіп-бағуға қаражатты ерікті түрде бермесе, олар сот шешімінің негізінде алимент төлеуге мәжбүр болады. Балаларды күтіп-бағу міндеті ата-анасының екеуіне де жүктеледі. Кәмелетке толмаған балаларына алимент төлеуден қасақана жалтарған ата-аналар қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясына және отбасылық заңнамасына сәйкес ата-аналар балаларын асырауға және алименттер төлеуге міндетті ғана емес, кәмелетке толған балалар да еңбекке жарамсыз, мұқтаж ата-аналарын, аталарын, әжелерін, аға-інілерін, апа-сіңлілерін және т. б. асырауға міндетті.

Ата-аналары қайтыс болған, ата-анасы құқықтарынан айырылған жағдайда және ата-ана қамқорлығынсыз қалған басқа да жағдайларда балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды заңға сәйкес жергілікті өзін-өзі басқару органдары болып табылатын қорғаншы және қамқоршы органдар жүзеге асырады. Олар осындай балаларды анықтайды, олардың есебін жүргізеді, жұмысқа орналастыруды қамтамасыз етеді.

Отбасылық құқықтар, бұл құқықтар осы құқықтардың мақсатына

қайшы келетін жағдайларды қоспағанда, заңмен қорғалады.

Отбасылық құқықтарды олардың мақсатына сәйкес жүзеге асыру азаматтарға отбасының нығаюына жан-жақты ықпал ететін, балалардың тиісті тәрбиесін қамтамасыз ететін және отбасының барлық мүшелерінің жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасайтын мүмкіндіктерді жүзеге асыруды қамтиды.

Қазақстандағы отбасы туралы заңнама уақыт өте келе айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бүгінгі таңда онда ең маңызды және заманауи нормалар белгіленген.

Отбасы заңнамасы отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын қамтамасыз етуге және бұзылған жағдайда осы құқықтарды қорғауды күшейтуге, ҚР Конституциясына сәйкес отбасының ісіне кімнің болса да өз бетінше араласуына жол бермеуге бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы 2011 жылғы 2 ақпандағы өзгерістерімен және толықтыруларымен: Норма, 2011. //http://www.zakon.kz
2. 2011 жылғы 26 желтоқсандағы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі Алматы қ.: Заңгер, 2012. //http://www.zakon.kz
3. 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (03.07.2013 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен). Алматы: Заңгер, 2013. //http://www.zakon.kz
4. «Ұлты қазақ адамдардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» ҚР Жарлығы
5. «Бала құқықтары туралы» 2002 жылғы 8 тамыздағы ҚР Заңы